

SZEKFÜ GYULA TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉNEK BÍRÁLATÁHOZ

Ha majd egyszer sor kerül a magyar történetírás történetének megírására, Szekfű Gyula minden bizonnyal igen előkelő helyet kap benne. Tanítványai, ha tanítómesterükre emlékeznek, sohasem fogják elfelejteni, milyen nagy szigorúsággal, igényességgel és igen nagy erőfeszítést igénylő mennyiségi követelménnyel iparkodott hasznavehető történetkutatót formálni azokból, akiket tanítványainak vállalt és elismert. Még kevésbé mulaszthatják el annak említését, hogy a kemény nevelés, a nagy szigorúság és az igen nagy követelmények látszólag hűvös jégpáncélján hogyan sütött át szeretetének meleg napsugara. Hogyan kísérte féltő aggodalma tanítványait az egyetem falain túl, miként egyengette életük útjait gyöngéd, szinte atyai gondoskodással, sok évvel tanulmányaik elvégzése után is. A történeti forrásoknak és a szakirodalomnak tekintélyeket nem tisztelő, szigorú bírálóira szoktatta őket. Nem győzte ismételni, hogy a kutató állításainak igazságát egyedül a tények serege, a felsorakoztatott tudományos bizonyító anyag minősége és a meggyőzéshez kívánatos mennyisége döntheti el, nem pedig hivatali állása, tudománypolitikai tekintélye. Keményen bírálta tanítványainak munkáját is, nem túrva semmiféle pontatlanságot, bizonyítatlan, vagy csupán látszatösszefüggésekkel, insznuáló analógiákkal „bizonyított” állítást. Elsajátíttatta velük a szellemtörténetírás módszerét, megtanította őket annak ismeretelméletére is, de első tudományos próbálkozásaitól elsősorban mégsem emódszer alkalmazását követelte meg, hanem a forrásokban való elmélyülést, azok kritikai vizsgálatát, a lehető legszélesebbkörű anyaggyűjtésen nyugvó feldolgozást. Azokat a filológiai-kritikai módszereket plántálta át neveltjeibe, amelyekre őt egykor Marczali Henrik tanította meg. És — úgy látszik — ebben lehet keresni egyik nyitját annak a mély és széleskörű hatásnak, amelyet Szekfű Gyula írásai nem csupán a nem szakértő olvasóközönségre gyakoroltak, hanem tudományos életünkre is. Megejtően szép írásmódja, színes képei, meggyőződéstől hevített mondatai lebilincselhették és nézetei mellé állíthatták az avatatlan érdeklődőt. A szakember is bizonyára szívesebben forgatta olvasmányosan megírt alkotásait, mint az unalmasan előadott, száraz értekezéseket. Mégsem ez vonzotta elsősorban a képzett történészeket: a hivatásos kutatót és a történelemtanárt egyaránt.

Azoknak az eredményeknek összefoglalását, amelyek a magyar történetkutatásnak 1867 óta több évtizeden át folytatott aprólékos adatgyűjtő, részletkérdések vizsgálatába elmerülő munkájából származtak, a millennium alkalmából megjelent, sokkötetes magyar történet nem végezte el. A XIX. század végétől eltelt csaknem három évtized újabb kutatásai is új összefoglaló művet követeltek. Az unalmasan megírt, kicsinyes részletekbe merülő történetírás sivár, száraz termékei után valóságos felüdülést jelentett Szekfű Gyula szin-

tézise. Rendkívüli tehetsége a történeti összefoglalás avatott mesterévé tette. Átfogó szemlélete, a történeti folyamatokat — ha nem is mindig helytállóan — de minden esetben bonyolult összefüggéseikben és a sokféle összetevőnek egymásrahatásában ábrázoló színes előadásmódja, téves nézetein is átsütő meggyőződése, filológiai-kritikai forrásfeldolgozó módszere, hatalmas tárgyi felkészültsége, a társtudományok eredményeinek hasznosítása, vagyis a történetkutatás és történetírás komplex módszerei: ez ragadta meg Szekfü munkáinak szakértő olvasóját.

Minderről bizonyára meg fog emlékezni az átfogó Szekfü-historiográfia. Semmiképpen sem mellőzheti majd annak említését sem, hogy a Marczali-semináriumokban elsajátított filológiai-kritikai módszer a maga tisztaságában 1916-ig megjelent műveiben vehető legjobban szemügyre. Addig megjelent alkotásainak többsége számos, máig is érvényes tudományos eredményt értelt. (Pl. Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához [1904], Serviensek és familiárisok [1912], hivataltörténeti tanulmányai stb.) Ugyanakkor azonban nem mulaszthatja el a historiográfiai elemzés — ha marxista igényű — azt sem, hogy rá ne mutasson a történetírói életműnek — elsősorban az 1916 után napvilágot látott művekben észlelhető — fogyatékoságaira, a módszerében rejlő veszélyekre. Aligha kerülheti meg azt a kérdést, hogy bár Szekfü Gyula kivételes tehetsége és ugyancsak nem mindennapi felkészültsége révén képes volt a történeti valóság egyes részleteinek megpillantására és ennek nyomán részletekben igen lényeges és helytálló megállapításokra, a nagy, az alapvető összefüggéseket mégis sorra hibásan ábrázolta, a helyes részletmegfigyelésekből rendre helytelen következtetéseket vont le. Különösen érvényes ez történetírásának 1916 és 1933 közötti időszakára, fő művei alkotásának idejére.

Talán nem lesz fölösleges néhány példa bemutatása annak érzékeltetésére, miként ismert fel helyesen a történelem folyamatának egyes részleteit és mint jutott a helyes részletfelismerésből helytelen általános következtetésekre. Észrevette, hogy Zápolyai János és I. Ferdinánd egymás ellen vívott harcai tulajdonképpen főúri ligák közötti harcok voltak. Megállapította: a nagybirtokos főurak háborúskodásainak az volt a fő célja, hogy befolyásukat minél nagyobb területre terjesszék ki; ezenkívül rabló vállalkozások révén — vagyonukat is gyarapítani óhajtották. Mégis arra az általános következtetésre jutott, hogy a főurak a török 1529. évi hadjáratának tanulságaként rájöttek arra: bűnös dolog volt a kettős királyválasztás és most már ők, a nagybirtokos főurak és főpapok „veszik kezükbe az egyesítés művét”. Ők szorították Jánost és Ferdinándot a megegyezésre, „akik pedig a két király között pártállásuk változtatásából anyagi előnyöket nyerhettek, s így ha tisztán saját személyükre gondoltak vala, úgy inkább a kettős királyság és a fejedelemség állandósításán kellett volna dolgozniok”¹ — írta a *Magyar Történet*-ben. Nem sokkal utóbb azonban már az olvasható a műben, hogy például Perényi Péter azért fáradozott a két király megegyezésének és a hatalom egyesítésének ügyén, mert ő maga szeretett volna király lenni a törökkel kötött egyezség alapján,² vagyis iparkodása egyáltalán nem volt önzetlen. A továbbiakban Szekfü arról is beszámol, hogy a törökverő nagyurak kérték Ferdinándot, akit a török kérdés csupán spanyol és olasz vonatkozásban érdekelt: egyezzek meg Jánossal, hiszen az ország erejét egye-

¹ *Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar Történet. IV. k. (Első kiadás Bpest. 1928.)* 28—31. l. Az idézet a 30. lapról való.

² Uo. 31. l.

sítve könnyebben leszámolhat a törökkel. Ebben a két királyt koronázó nagyurak hazafias törekvését fedezte fel, akik mintegy hibájukat jóváteendő öhajtották helyreállítani az ország egységét, „mielőtt a török végképp rátenné a kezét széles területekre. Ferdinánd korának Mohácsot látó nemzedéke szívének minden erejével ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz, a kettészakadás eltávolításához, tőle az erdélyi-magyar kettős koncepció, melyet a következő félszázad emberei megvalósítottak, mindvégig idegen volt. Az ország-részek vérevel és vagyonával felelőtlenül rendelkező kiskirályok ebben a nemzeti kérdésben érezték a felelősséget, mellyel a magyarság egységéért, államának önrendelkező fennmaradásáért tartoznak a történelem előtt; ez a mély politikai érzék volt az, melynek hatása alatt a magyar urak összebújtak, s félretéve egyéni érdekeiket, éveken át következetes nyomással kényszerítették a két királyt az egyesítő koncepció megvalósítására.”³ Szekfű itt már teljesen figyelmen kívül hagyta kiindulópontjául szolgáló helyes megállapításait; a feudális oligarchákat belső háborúba szólító indítékot. Pedig az egység létrehozására irányuló törekvéseket ugyanaz a mozgató irányította: a főúri nagybirtok gazdasági és politikai hatalmának megóvása az általa birtokolt területen, illetőleg annak növelése, esetleg a királyi korona megszerzéséig. A török előnyomulása legtöbbjüket birtokaik, hatalmuk, talán életük elvesztésével is fenyegette. Török hódoltság alatt semmiképpen sem maradhattak meg olyan hatalmas kiskirályoknak, mint például Ferdinánd vagy János uralma esetén. Jórészt a nagyon is jól felfogott egyéni érdek vezette az oligarchákat egységtörekvéseikben és nem elsősorban a „mély politikai érzék”, a „nemzeti kérdésben érzett felelősség”, vagy az, hogy „e nemesség szívének minden erejével ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz”.⁴ A későbbiek során még részletesen ismertetésre kerülnek azok az okok, amelyek Szekfűt a nagybirtokosság apologiájára készítették. Itt egyelőre csupán utalás történik arra, hogy Szekfű részben a nagybirtok történeti szerepének igazolására irányuló szándéka, részben a magyar birodalmi gondolat nacionalista eszméje indította a helyesen felismert valóság megmáskosítására, helyes kiindulópontja ellenére hibás végkövetkeztetés levonására.

A jobbágyság helyzetét az ún. felszabadító háborút követő évtizedben a valóságnak megfelelően ábrázolta. Nem tévedett abban sem, hogy a Rákóczi-szabadságharc a magyar parasztság — elkeseredéséből fakadó — mozgalma révén lett nagyúri lázadásból nemzeti szabadságharcá. Világosan látta, hogy II. Rákóczi Ferenc mindvégig törődött a néppel és iparkodott enyhíteni sorsán, bár e törekvésében egyedül maradt. Az sem kerülte el figyelmét, hogy a felkelés katonai csődje — mint írja — az utolsó években részben azzal magyarázható, hogy a földesurak nem engedték katonáskodni jobbágyaikat, a szegény nép pedig nem látva a helyzetének gyökeresebb javulását, nem volt hajlandó többé fegyvert fogni.⁵ A szabadságharc bukásának fő okát egyrészt a modern haditechnika hiányában látta és ez nem tette lehetővé a döntő győzelmet a császáriak fölött, másrészt és főleg a nemzetközi viszonyok számunkra kedvezőtlen alakulásában kereste. A jobbágységkérdés kezelésében és a jobbágyságnak ebből követ-

³ Uo. 35—36. l.

⁴ Ezt az állítást igazolják a IV. k. 181—182. lapjain felsorolt tények is. Szekfű igyekezett ugyan „nemzeti szempontok” leplébe takarni a valóságot, de a tényekben rejlt igazság áttört e leplen.

⁵ Magyar Történet VI. k. 40—41., 48—49., 62—63., 72—78. l.

kező magatartásában tehát a Rákóczi-szabadságharc bukásának *csak járulékos* — a szabadságharc utolsó éveiben szerephez jutott — és *nem* egyik *alapvető*, s — az imént említett kettő mellett — mindvégig fő szerepet játszó, belső tényezőjét látta.

Helytálló a dualizmus koráról festett társadalmi körképe is, különösen a gentry és a parasztság viszonyának ábrázolása. A parasztság egyre rosszabb helyzetét azonban a birtokos osztály szűkkeblűségén kívül éppúgy az elvi liberalizmusból magyarázta, mint a szerinte nemzetfenntartó középbirtokos osztály hanyatlását, anyagi romlását és a zsidóságnak a magyar gazdasági életben betöltött szerepét is.⁶ Ez a magyarázat és végkövetkeztetés hibás, reakciós konklúzió. Szekfü itt nem vette figyelembe azt, amire nyugati haladó polgári történetírók a maguk nemzeti történetéről írott, vagy az egyetemes történelem eseményeit tárgyaló politikai- és gazdaságtörténeti műveikben már rávilágítottak, hogy a feudalizmus számos maradványa, elsősorban a nagybirtok, valamint a feudális osztályok politikai vezetőszerpe, amely, főleg az Elbától keletre fekvő polgári államokban észlelhető, olyan társadalmi viszonyokat eredményez, amilyenek nálunk is felfedezhetők. Ezek a körülmények, mint alapvető tényező és függő helyzetünk, mint azt súlyosbító mozzanat okozták a hazai kapitalizmus sajátos fejlődését.

Ime: néhány példa arra, hogy Szekfü Gyula helyesen feltárt részletösszefüggésekből miként vont le helytelen végső következtetéseket. A példák száma tetszés szerint növelhető. Következtetési eljárása, amelyhez az addigi összefoglalásoknál alaposabb és sokrétűbb tárgyi anyaggal való bizonyítás társult, a szintézis nagy távlatai, az események bonyolult, sokrétű ábrázolási módja, az egész életműből sugárzó hatalmas tudományos felkészültség mind-mind a hitelesség látszatát kölcsönözte műveinek. Ez a hitelesség erejével ható — és szerző meggyőződésétől fűtött, lebilincselő előadásban az olvasó elé táruló — látszatvalóság készítette azután a szakképzett történészek egy részét és az egyetemen szemináriumait hallgató fiatal, leendő történészeket, valamint a tudományos körökön kívülálló érdeklődőket arra, hogy elhiggyék Szekfü írásainak, főleg a legnagyobb hatású *Magyar Történet*-nek téves — és mint erről még szó lesz — rendre irányzatos, bizonyos határozott politikai célok érdekében megfogalmazott végkövetkeztetéseit is. Nem kerülheti el a historiografus figyelmét az sem, hogy Szekfü Gyula — a szellemtörténeti módszer követőjeként — különösen 1916 óta torzította el a valóságot és magyarázta önkényesen a történelmet, hiszen az uralkodó osztályok érdekeit ekkor már végképpen nem szolgálta a valóság emberileg megközelíthetően hű ábrázolása.

Tüzetes vizsgálatot igényel Szekfü tudományos életútjának harmadik, utolsó szakasza is, amely, bár 1933 után kezdődött el, döntő fordulatához csak 1941 őszén érkezett el. Ebben a periódusban Szekfü Gyula eljutott az uralkodó osztályok oldaláról a nép oldalára és ezen a révén — ha nem is ellentmondásoktól mentesen és nem is teljes következetességgel — mégis képessé vált a valóság sokkal hívebb ábrázolására, mint tudományos munkásságának 1916 és 1933 közé eső fő szakaszában: legjelentősebb művei alkotásának idején.

Az itt közölt tanulmány nem lép fel a teljesség igényével. Nem vállalkozik arra, hogy bemutassa Szekfü egész életművét. Csupán működésének második és harmadik szakaszával kíván foglalkozni. Még e szűkebb területen belül is csupán azt a néhány fő vonást kísérli megrajzolni, amely ezekben az

⁶ Uo. VII. k. 358—375. 1.

időkben alkotott valamennyi munkájában feltalálható és így az életmű eme periódusaira jellemző. A tárgykör leszűkítését az indokolja, hogy Szekfű Gyulának, mint a szellemtörténetírás képviselőjének nézetei ma is hatnak főleg általános- és középiskolai tanáraink egy részére és tudományos kutatóink egy kisebb csoportjára is. Ez érthető, hiszen tudásaink, általános- és középiskolai történettanáraink nagy többsége a Horthy-korszakban végezte el az egyetemet és részben mint Szekfű hallgatója vagy közelebbi tanítványa, részben pedig mint műveinek olvasója magáévá tette felfogását. Szekfű 1916 és 1933 között írt munkáit leginkább a forradalom-, főleg a proletárforradalom-ellenesség, nacionalizmus és e kettőből egyenesen következő szovjetellenesség hatotta át, szellemtörténeti módszere pedig a legszélsőbb idealista történet szemléletre nevelt. Ezek a hatások manapság is érvényesülnek az említett körökben. A marxista igényű történetírásnak ebből kifolyólag elsőrendű kötelessége e káros és téves vélemények bíráló elemzése és cáfolása a tényekkel való szembesítésük útján. Nem kevésbé fontos a Szekfű Gyula történet szemléletében, politikai gondolkodásában 1933 után észlelhető változásoknak, különösen pedig 1941-től, még inkább 1945 után bekövetkezett eszmei fejlődésének bemutatása. Ezt a folyamatot nyomon követve, szemmel kísérhetjük egy olyan polgári értelmiséginek az útját, akit népének fennmaradása miatt érzett aggodalma, embersége, hazafisága a történeti valóság felismerése nyomán arra készítetett, hogy fokozatosan szakítson korábbi elképzeléseivel és az uralkodó osztályok oldaláról a nép mellé álljon. Történészeinkre-kutatóinkra, tanárainkra ma még — sajnos, — inkább Szekfű 1916 és 1933 között hirdetett egyértelműen reakciós téveszméi hatnak, mivel eredendően ugyanilyen értelemben befolyásolják gondolkozásukat azok a hatások is, amelyek a Horthy-korszak iskolarendszerének nevelése és az iskolán kívüli tömegpropaganda révén érték őket és amelyektől jórészt máig is alig tudtak megszabadulni. Nem ismerik, vagy nem ismerik eléggé Szekfű Gyula élete utolsó szakaszának — túlnyomó részben már publicisztikai — alkotásait, közvetlen politikai tevékenységét és történet szemléletének alakulását. Marxista igényű történetírásunk feladata ennek vázolása abban a reményben, hogy Szekfű életének ez az időszaka, műveinek okfejtése elgondolkoztatja azokat a jószándékú történészeket, akikre eddig csupán káros nézetei hatottak. Az a remény készlet a szekfűi oeuvre eme kevésbé ismert részének taglalására, hogy Szekfű érvelése ugyanolyan mély hatással lesz majd becsületes gondolkozású, hazaszerető történészeinkre, mint korábban életének fő műveiben kifejtett reakciós nézetei, hogy példája követésre talál, és elindítja vagy tovább segíti történészeinket politikai gondolkodásuk, történet szemléletük megváltoztatásának azon az útján, amelyen Szekfű elindult és óriási előrehaladást tett. Abban a reményben kerül ismertetésre Szekfű életművének utolsó szakasza, hogy az őt túlélők nemcsak követik Szekfűt új útján, hanem napjaink tényeinek hatására tovább is jutnak nála és meggyőződéses híveivé lesznek a szocialista eszméknek és a marxista történet-kutatás módszerének, a történelmi materializmusnak.

A német szellemtörténeti módszer

1789 és 1848 között a polgári demokrácia erői filozófiájukkal, történet-írásukkal stb. együtt a feudális-abszolutista reakciós osztályerők és ideológiájuk ellen harcoltak. A párizsi munkások 1848 júniusi csatájában megjelent a burzsoázia új és igazi ellenfele, a proletariátus. A *Kommunista Kiáltvány*

pedig a munkásosztály világnézetének fegyvereit is felsorakoztatta. Ennek hatására Európa-szerte döntő fordulat következett be a burzsoázia magatartásában. Elárulta forradalmát és a reakciós osztályokkal szövetekezett. A reakciósá vált burzsoázia ezentúl az egyre erősödő ellenfél, a munkásosztály ellen mind szorosabbra fűzte kapcsolatait a letűnt idők feudális, abszolutista maradványaival. A júniusi felkelés vérbefojtása megpecsételte 1848 demokratikus forradalmainak a sorsát. A burzsoáziának 1848. évi győzelme nyomában támadt ábrándképét, ti. azt, hogy a hön óhajtott „rend” végleg helyreállt, nemsokára eloszlatta az I. Internacionálé megalakulása s az irányítása alatt szerveződő nemzetközi munkásmozgalom, majd a Párizsi Kommün. 1871 Párizsa felvázolta annak a társadalmi változásnak a körvonalait is, amely a proletariátus győzelme esetén bekövetkezik. A burzsoázia a proletariátussal szemben védelembe szorult. A védekezés szükségessége a munkásosztály megerősödése és egyre szervezettebben vívott osztályharcai nyomán egyre nyilvánvalóbb lett. Az imperializmus korában fellángoló mind hevesebb forradalmi mozgalmaknak, 1905—1907 immár forradalmi proletárpárt vezetete orosz polgári demokratikus forradalmának és az Európa más országaiban kirobbanó osztályharcoknak a tényei a tőkés társadalmi rend lappangó válságáról árulkodtak, hogy azután a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tüzeiben létrejött szocialista állam felszínre hozza és nyilvánvalóvá tegye a rendszer általános válságát.

Mindezek az események nem múltak el hatástalanul az ideológia területe fölött sem. Igaz, hogy a polgári filozófia és a történettudomány az 1830-as, 40-es évek óta már nem ért el semmi további előremutató eredményt, és a kapitalizmus dicsőretére fordította erőit, de még harcban állt a reakciós filozófia és történetírás ama képviselőivel, akik az ekkor haladó polgári nézetek: a pozitívizmus, a materializmus, valamint a dialektikus módszer — a történetírásban a feudális osztályokkal szemben vívott osztályharcok — elismerése ellen küzdöttek. Az ideológiai reakció iránya 1848, főleg 1871 után megváltozott. Nincs többé haladó polgári filozófia. Európai méretekben nem létezett már haladó polgári történetírás sem. Valamennyi társadalomtudomány, élén a filozófiával, a fő ellenség, a proletariátus világnézete ellen küzdött. A harc eleinte nem folyt nyílt sisakkal, közvetlenül a marxizmus ellen. A burzsoázia reakciós ideológusai a tudomány küzdőterén a pozitívizmusra támadtak, de közben a marxizmus felé sandítottak. Harcoltak a pozitívizmus ellen, mivel ez az irány — bár idealista módon — törvényszerűségeket keresett a társadalmi fejlődésben. A pozitívizmus ellen irányuló támadás révén azután — közvetve — minden olyan filozófiai rendszerre is tüzet nyitottak, amely bármiféle módon törvényszerűségeket kutatott a társadalom fejlődésében. Így harcoltak egy ideig a vulgáris, majd a dialektikus és történelmi materializmus ellen is. A reakciós polgári filozófiai irányok és más társadalomtudományok művelőinek, így a történészeknek egymásközi vitái is csak abból a taktikai nézetkülönbségből eredtek, hogyan lehetne minél hatékonyabban legyűrni a munkásosztály elméletét. Az agyonhallgatásnak egy ideig alkalmazott taktikája 1871 után, főleg azonban az imperializmusba való átmenet időszakában csődöt mondott. A burzsoázia érdekei hatékonyabb védelmet követeltek ideológusaitól. Így került sor a burzsoá tudósok között részben azokra a vitákra, amelyek arról folytak, miképpen semmisíthetik meg leghatékonyabban „tudományos érvekkel” a marxizmust, részben pedig azokra a kísérletekre, amelyek során megpróbálták a történelmi materializmusból „használható” elemeket beépíteni a polgári ideológiába, természetesen kellően eltorzítva és forradalmi tartal-

muktól „megtisztítva”. A polgári ideológia tehát 1848 óta védelembe szorult. Emiatt olyan kérdések feltevésére, olyan módszertani fejtegetésekre kényszerült, amelyek nem saját feltételeiből eredtek, hanem az ellenség létezéséből fakadtak. Emlékeztetőnk talán elég lesz csupán utalni az ún. Historikerstreite, amely individualizmus és kollektívizmus, materializmus és idealizmus és ehhez hasonló más problémák körül zajlott le a német történetírásban a XIX. század utolsó évtizedeiben. Ennek során leplezetlenül feltárult, hogy a fő ellenfél a marxizmus. A történelmi materializmus elleni harc a XX. században még hevesebben folyt tovább. A polgári ellenfél munkáját nagyban megkönnyítette és objektíve támogatta a revizionizmus jelentkezése a munkásmozgalomban, főleg Eduard Bernstein munkássága.⁷

Az imperializmusra való átmenet idején és az első világháborút megelőző évtizedekben azonban a németeknél már felléptek olyan filozófusok és történészek is, akik megérezték a tőkés rendszer lappangó válságát. Észrevették, hogy az addig használt eszmei fegyverek megrozsdásodtak. A forradalmi tömegmozgalmak és vezető ideológiájuk ellen nem elég immár a valóságnak pozitívista, evolucionista és újkantiánus-formalista eltorzítása. Erősebb dózissal kell adagolni a „védőöltést”, az agnoszticizmust, új világnézetet kell szembeállítani a marxizmussal. Így született meg a XIX. század utolsó évtizedeiben a német életfilozófia és a XX. század első évtizedében ennek megfelelője a történetírásban, a szellemtörténet. 1917-ig azonban — éppen azért, mert a tőkés rend válsága még csak lappangott, — sem az új világnézet, sem az új történetírói módszer nem lett uralkodóvá, bár 1905—1907 óta, főleg azonban az 1910-es évek forradalmi fellendülésének visszahatásaként egyre jobban előtérbe került. Egyeduralomra csak az első világháborút követően, a világ első szocialista forradalmának és államának megvalósulása nyomán jutott a német ideológiában, mivel a tőkés rend általános válsága ekkor már leplezhetővé vált.

A német szellemtörténetírás a maga filozófiai alapvetését főleg Dilthey, az ő nyomán haladó Troeltsch és részben Spranger írásaiból merítette: Dilthey első művéből⁸ az ismeretelméletet, a fiatal Hegel munkásságáról írt és 1907-ben megjelent öregkori munkájából⁹ a történelem lényegéről, értelméről vallott nézeteit. És ez nem véletlenül történt így.

Dilthey első művében még újkantiánus oldalról indult el. Csak az imperializmus korában jutott el annak megsejtéséhez, hogy a fennálló rend általa ösztönösen megérezett válságának elhárítására az újkantiánizmus formalista módszerei elégtelenek. Az agnoszticizmust kivéve elvetette hát e rendszert, és Hegel filozófiájának irracionális elemére, az önmagát megvalósító „világ-szellemre” vetette pillantását. A történelmi materializmus ellensúlyozása végett

⁷ Vö. minderre *Lukács György*: *Az ész trónfosztása* (Bpest. 1956) c. könyvének főleg 238—240., 314—317. és 467. lapjait. — Itt kell megemlíteni azt is, hogy Magyarországon a tőkés fejlődés sajátos körülményei folytán egészen a XX. század első éveigi még volt némi lehetőség a haladásra a filozófiában. Pulszky Ágost pozitívista nézetel, Jászi Oszkárnak, a Társadalomtudományi Társaságnak és a Huszadik Század első évfolyamainak spenczerista mechanikus determinista, vulgáris evolúciós elvi álláspontja hazai viszonyaink között még betölthetett bizonyos fokú, bár erősen korlátozottan haladó szerepet. (Vö. erre *Szabó Imre*: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* [Bpest. 1955] és *Fukász György*: *A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai*. [Magyar Filozófiai Szemle II. évf. 1—2. és 3—4. számában]).

⁸ Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1883.

⁹ Gesammelte Schriften. IV. k. Leipzig—Berlin. 1921.

tagadta a törvényszerűség és az objektív valóság létezését az emberi társadalom történetében. Azt hirdette, hogy a történelem az egyszeri, az egyedi jelenségek összessége. A történész feladata ennek megragadása és művészi ábrázolása. Ebből következik, hogy minden kort önmagából, saját belső törvényeiből, a benne megvalósuló szellemből és ennek értékalkotó funkcióiból kell megérteni. Ilyen történetiszemlélettel elérhető, hogy az egyes nemzetek története elszigetelődik az egyetemes emberi haladás összefüggéseitől, és a haladás lényegtelené, figyelmen kívül hagyhatóvá lesz. Az egyszeri megragadása éppen azért szükséges, mert az egyszeri jelenségekben megy végbe a szellem objektívációs folyamata. Az egyszeri megragadásával a világszellem jelentkezése közvetlenül szemlélhető és átélhető; ezzel az ember a lényegében legmagasztosabbat fejt ki. A történész azért érdeklődik a rendkívüli, az emberi nagyság iránt, mert a nagy egyéniségben a szellem különös erővel jelentkezik. A szellem az emberben tevékeny élet, amelyet az önkifejtés, a tökéletesedés igyekezete hajt szakadatlanul. Az emberben élő szellem állandó törekvése az abszolútum, a tökéletes, vagyis a világot teremtő és a történelem folyamatát irányító istenség lényegének megismerése s ezen a réven megközelítése. Ez a törekvés a történeti folyamat magyarázata. E végecél elérése érdekében a szellem célokat tűz ki, és tevékenysége folyamán értékeket valósít meg.

Troeltsch¹⁰ Dilthey gondolatait tovább fejlesztve még világosabban és félreérthetlenebbül tagadta a törvényszerűségek és az objektív valóság létezését. A történelmi folyamat egyszeri, nem ismétlődő jellegében rejlik benső szabadsága, függetlensége a környezettől, előzményektől, befolyásoktól — hirdette. Ez a szabadság a benső lényegnek és önszükségtségének érvényesülését jelenti a külső hatások véletlenével és kényszerével szemben. A történeti folyamat alapja a szellem lényegének kifejtése. Ez úgy történik, hogy a szellem — ideái ösztönzésére — saját tendenciái irányában alkot állandó hatásvizonyban a környező földrajzi és biológiai feltételekkel és mindenféle véletlenekkel. Eközben logikailag észlelhető folyamatot hoz létre. A történetkutatás értelme a legvégső isteni értelem keresése a történeti jelenségekben. Azoknak a normáknak, értékeknek fürkészése, amelyeket az isteni értelem az emberi szellem, értelmén keresztül az emberi társadalom történetének folyamatában megvalósít.

Spranger különös nyomatékka emelte ki,¹¹ hogy az emberi élet lényege az időtlen, az abszolútum, az értékek maximuma után való törekvés. A történeti fejlődés mozgatója az egyén törekvése a teljességre, a maximumra, az abszolútum minél tökéletesebb megközelítésére. Az anyagi természet jelenléte bonyolítja ugyan a történelem menetét, de nem alaptényezője, nem döntő meghatározója a történelemnek, csupán színtere. Az alkalmat szolgáltatja a szellem tevékenysége számára, amely ennek során az anyagot, a természetet értékek normái szerint alakítja át, és szellemi valóságot hoz létre az anyagi valóság talaján. A szellemi alkotás a szabad elhatározás és akarati tevékenység útján történik. A szabadság a szellem autonómiája. Elhatározásai saját benső, etikai törvényei — és nem anyagi, természeti oksági törvények — szerint jönnek létre értékírányok, értékfokok mérlegelése után. Ennek a folyamatnak

¹⁰ Ernst Troeltsch : Der Historismus und seine Probleme. 1922. A tanulmánykötet egyes cikkei már a század első évtizedében megjelentek, és híven tükrözik Diltheyjel az alapkérdésekben azonos nézeteit.

¹¹ Eduard Spranger : Lebensformen. Első kiadása 1914-ben jelent meg.

eredménye a cselekvés az anyagi valóságban, ahol már az okság eleve érvényesül. A történelem menete nem a fátumtól, a kényszerű végétől, hanem az elhatározástól, az egyén szabad akaratától függ. A történelemben azok az etikai törvények, parancsok érvényesülnek, amelyeknek teljesülniök kell, ha a cselekvéssel a célul kitűzött értéket el akarjuk érni. A szellemtörténészek fideista, normatív etikája a történetírói gyakorlatban öncélú moralizáláshoz vezetett.

A történeti megismerés eszköze a szellemtörténészeknél a „megértés”, amelyet az utánélés, intuíció szolgál. Az intuíció révén a történész felfogja a történeti folyamatban érvényesülő szellemi tendenciát. Formailag újratерemti az eredeti szemléleti jelenség-összefüggést. A megértést az teszi lehetővé, hogy az egyes véges szellemek, így a megismerő is, szubsztanciájukat tekintve, azonosak a végtelen isteni szellemmel, mely a történeti jelenségekben megnyilatkozik — fejtegeti Troeltsch. Ámde a beleélés, az intuíció képessége csak a kiválasztottak, az új arisztokrácia tulajdonsága lehet. Az élmény alapvető jelentőségűvé emelése ilyenformán arisztokratizmusra nevel. Szerintük a világot értelmi és észkategóriák szerint megérteni: a tömegek demokratikus közönségességének lapos és hétköznapi törekvése. Igazán emelkedett szellemű ember csak intuitív alapon teheti magáévá a világot. Az imperializmus korának történetfilozófusai és történészei — köztük legelsők a németek — iparkodtak világnézetük látszat-valóságát magasabbrendű valóságként feltüntetni azért, mert az fogalmilag, racionálisan meg nem érthető. Azt állítva, hogy a történelmi folyamat csak intuitíve ragadható meg, igyekeztek olyan látszatot kelteni, mintha a valóság magasabbrendű megértése az abszolútum, az isteni szellem megvilágosodásának jele volna. A múlt intuitív megértése, a magasabbrendű valóság felfogása csak az elhivatottak kiváltsága lehet. Ha valaki racionális eszközökkel próbálja megközelíteni és megérteni a múlt eseményeit, az minden képességet nélkülöz, ami a magasabbrendű valóság intuitív megragadásához szükséges.¹² Ebből az ismeretelméletből logikusan következik, hogy az intuitíve megragadott „valóság” ellenőrizhetetlen, önkényes. Az intuíció, mint a magasabbrendű megismerés szerve a történelmi folyamatokban érvényesülő törvényszerűségek tagadása, egyúttal a történelmi események bármiféle idealista, önkényes magyarázatának és belemagyarázásának igazolása. Az ilyenfajta „beleélés” a múlt eseményeibe kitépi azokat értelemmel felfogható társadalmi összefüggéseikből és irracionálissá, előre kiszámíthatatlan véletlenek halmozává teszi a történelmet.

Determinizmussal szemben indeterminizmus, törvényszerűvel, oksággal szemben a szabad akarat és voluntarizmus, a történelem anyagi valóságra alapozott objektív szemléletével szemben szélsőséges szubjektivizmus, racionalizmussal szemben irracionalizmus, a tudaton kívül létező anyagi valóság és az ember történelemformáló tevékenysége helyett isten, a fejlődést előrevívő osztályharok helyett a szellem önkifejtése: ezek a szellemtörténetírás történetfilozófiájának legfőbb vonásai. Ilyen történetábrázolással kívánták a tömegeket

¹² A szellemtörténet történetfilozófiájára Dilthey, Troeltsch és Spranger művein kívül nagy haszonnal forgattam *Szigeti József* úttörő jelentőségű, *A magyar szellemtörténet bírálatához* című tanulmányát (első része a *Filozófiai Évkönyv* I. évf. 1952. Bpest, 1952, a második a *Magyar Filozófiai Szemle* I. évf. 2—4. számában jelent meg), amely a bírálatban volt segítségemre. Szellemtörténeti irányú, de az egyes filozófusok elképzeléseit hasznavehetően kivonatolja és így a koncepció tényeinek megismerését elősegítheti *Jóó Tibor*: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bpest. 1934. c. könyve.

arra nevelni, hogy belenyugodjanak sorsukba, hiszen minden az isteni szellem akarata szerint történik és ez ellen az ember mit sem tehet. A nagy történeti egyéniségek dicsőítésével, akikben szerintük az isteni szellem különös erővel jelentkezik, az uralkodó osztályok vezetésének elismerésére; azzal pedig, hogy a történelem céljaként nagyon is elvont erkölcsi normák megvalósítását, az etikai perfekcionizmust tüzték ki, az osztályharc feladására akarták rávenni a tömegeket.

Ernst Troeltsch a történelmi folyamatban — a följebb megismert módon — a legvégső isteni értelmet kutatta. Egész történelemlogikája normatív jellegű. Eduard Sprangernél a történelem az örök értékek feltárására szolgáló tudomány. Az emberi élet lényege — hirdeti Spranger művében — az abszolútum, az értékek maximuma után való törekvés és ez megteremti a szellem egyénen-tüli objektívációit, a kultúrát. Az emberi tevékenységet magában foglaló történelmi folyamat az örök értékek és a mulandó anyag találkozására. A kultúrát és a történelmet az egyének értékteremtő ereje kelti életre. Az értékalkotó tevékenység a szubjektum, az egyén szellemi akciójának az eredménye. A szellem tevékenységi körén azonban nem uralkodik az okság törvénye. Nem az ok és okozat, hanem a cél és az eredmény jellemzi a szellem működését, amelynek a szabad elhatározás és az akarat döntő meghatározója. A szabadság a szellem autonómiáját jelenti, saját törvényei szerint való elhatározást. A szellem mérlegeli az értékírányok és értékfokok motívumait és struktúrájának megfelelően szánja el magát. Az így létrejött elhatározás a természeti valóságban megvégeződik az okság törvényének van alávetve. Ámde a történetiség lényege az elhatározás pillanatában tör fel és a pillanatok szabadnak mutatják a szubjektív szellemet még az objektív szellemmel szemben is. Így azután a történelemben nem a fátum, hanem az ethosz uralkodik.^{12a} Egzakt tudományból moralizáló studiummá változtatták a történetírást. Messzire vezetne annak kifejtése, milyen szerepe volt a német szellemtörténet filozófiai alapvetésének kialakulásában a szubjektív tényezőnek, a német társadalom- és államszervezet politikai elmaradottságának, a hohenzollerni birodalom és a porosz uralom apológiájának. Csak éppen utalni lehet például arra, hogy a német szellemtörténészek Ranke-kultusza részben a XIX. század eleji romantikus filozófia felélesztéséből, főleg azonban Rankenak a porosz feudális-abszolutista monarchiát, majd a bismarcki államot eszménnyé avató koncepciójából fakadt. A német szellemtörténetírás vezéralakja, *Friedrich Meinecke* (*Welthbürgertum und Nationalstaat*¹³ c. könyvében) meg is írta, hogy a II. német birodalom előkészítői és alapítói Hegel, Ranke és Bismarck voltak. Meinecke volt továbbá az, aki Ranke reakciós történeti koncepcióját az imperialista Németország szükségletének megfelelően „továbbfejlesztette”.¹⁴

Ismeretes, hogy Wilhelm von Humboldtban az 1789. évi francia forradalom eszméinek a franciaországi és az európai eseményekre gyakorolt hatása nyomán alakult ki az a meggyőződés, hogy a történelmet eszmék irányítják. A humanista, felvilágosult és racionalista Humboldt a romantikusok reakciós ideológiája ellen használta fel történeti ideatanát. Azt hirdette, hogy minden

^{12a} Troeltsch és Spranger nézeteire vö. *Jóó* : i. m. 88—89., 93., 95—96. lapjait.

¹³ Első kiadás 1911.

¹⁴ A német társadalom és államszervezet elmaradottságának a filozófia fejlődésével való összefüggését Lukács György fejtette ki *Az ész trónfosztása* c. könyve I. fejezetében. — Meineckere, mint Ranke „továbbfejlesztőjére” vö. Szigeti József cikkét és Lukács könyvének 430. lapját.

évszázadnak megvannak az uralkodó tendenciái, vezető eszméi, amelyek előre hajtják a történelmet. Ranke átvette Humboldt idealista, de haladó célzatú elméletét, és reakciós célok szolgálatába állította. Az uralkodó eszméket megmagyarázhatatlan eredetű, isten rendeléséből való létezőknek tekintette. A történelmet irracionális, transzcendens erők irányítása alá helyezte.¹⁵ Ranke az ideatanból vezette le azt az állítást, hogy a népek sorsát az államok belső viszonyai, belpolitikájukat pedig a nemzetközi hatalmi viszonyok döntik el. A népek történetét e viszonyok függvényeként ábrázolta. Az államok léte és szerkezeti változásai szerinte a nagyhatalmaknak egymás közti harcától, egy-egy államnak vagy államszövetségnek katonai és ebből következő hatalmi túlsúlyától függenek.

Ezt a nézetét részben a feudális abszolutista porosz monarchia és a német államok között kialakuló porosz túlsúlyból, részben a német egységet megteremtő porosz császárság katonai és diplomáciai hatalmának, valamint a porosz hivatalnok-államnak politikai gyakorlatából vonta le, úgy, hogy közben fejük tetejére állította a valóságos viszonyokat.^{15a}

Meinecke már az imperialista burzsoázia érdekeinek testére szabva fejlesztette tovább Ranke elméletét. A külpolitika elsőbbségéről szóló rankei gondolatból azt a következtetést vonta le, hogy az állam alkotmányának tartalmát és formáját a külső hatalmakkal szemben való helytállás szükségletei határozzák meg. Az önfenntartás és a hatalom megóvásának szükséglete minden államot arra kényszerít, hogy ehhez alkalmazza belső berendezését. Mindez annak a következménye, hogy minden állam „különleges szellemi lényegiséget képez, saját lét- és növekedési feltételekkel”. Nem szorul külön igazolásra, hogy Ranke a bel- és külpolitika valóságos összefüggésének visszájára fordításával az osztályharc helyére a nemzetek egymás elleni harcait kívánta állítani. Ezt az elméletet Ranke annak idején a porosz vezetés alatt létrehozandó német egység érdekében fejtette ki. Meinecke az imperialista német burzsoázia hódító céljainak szolgálatában gombolyította tovább Ranke eszméinek fonalát.¹⁷

Ranke azzal, hogy az ideatant reakciós célokra használta fel, jó segítséget nyújtott a német szellemtörténészeknek. Azt hirdette, hogy ha egyik korszak fölülmúlná a másikat, ez igazságtalanság volna isten részéről. Minden korszak közvetlenül viszonylik istenhez. Értéke nem abban van, ami belőle létrejön, hanem a létezésben magában. Minden korszak önmagában érvényes és értékes. Ez az álláspont a törvényyszerűségek érvényesülésének és a haladásnak a tagadása a történelemben. Ranke idején ez a nézet az akkor kifejlődő burzsoá elmélet: a pozitívizmus elleni feudális-reakciós tiltakozás volt. Meinecke korában a marxizmussal szemben felvonultatott burzsoá-imperialista ideológia.

Az ideatan már Rankenál arra szolgált, hogy meggyőzze az embereket tehetetlenségükről a történelmet formáló transzcendens, irracionális erőkkel szemben. A külpolitika elsőbbségét hirdető koncepció pedig új eszközt adott a

¹⁵ Humboldtra és Rankera, valamint a politikai romantikára vö. *Eduard Fueter*: *Geschichte der neueren Historiographie (Below—Meinecke)*: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. 3. kiad. München u. Berlin. 1936.) 423—425. és 474. l.

^{15a} Uo. 475—476. l.

¹⁶ *Friedrich Meinecke*: *Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte*. 30. l. Idézi *Szigeti József*: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Filozófiai Évkönyv, 1952. Bpest. 1952. 197. l. — Ranke és Meinecke nézeteinek mélyreható bírálatát ugyanő adta i. m. 195—199. l. és megismételte a tanulmány második részében. Megjelent a Magyar Filozófiai Szemle I. évf. 2—4. számában.

korabeli s a későbbi reakciós történészek kezébe a tömegmozgalmak leszerelésére. Hiszen, ha a nemzetközi viszonyok döntik el a népek sorsát, akkor az egyes népek életében törvényszerűségek helyett a különböző államok érdekeinek mindig véletlenszerű találkozása játssza a döntő szerepet. Ranke a véletlenszerű tényezők közé sorolta a történetileg kialakult hagyományos ideológiai elemeket, állami és társadalmi berendezéseket is.¹⁷

Szekfü Gyula szellemtörténetírói módszere

A magyar és a porosz fejlődés sokban hasonlított egymáshoz. A tőkés fejlődés elmaradottsága, a feudális tényezők rendkívül erős szerepe a politikai vezetésben, a Habsburg-uralomnak a kohenzollerni rezsimhez hasonló számos vonása, évszázados kényszerű együttélésünk az osztrák örökös tartományokkal, továbbá Andrássy és Bismarck szerződése óta a szoros külpolitikai kapcsolatok Ausztria—Magyarország és a Német Birodalom között, mind hozzájárultak ahhoz, hogy tudományos életünk német járószalagra kerüljön.

A német tudományt követte a magyar történetírás is, amely sekélyesebbnek bizonyult példaképénél. Nálunk hiába keresné bárki a Horthy ellenforradalom ideje előtt valamiféle zárt történetírói iskola nyomait. Pozitívizmus, naturalizmus vagy a német történetírásban felbukkanó egyéb irány, mint iskola még csak nyomokban sem fedezhető fel.^{17a} *Pauler Gyula* cikkét a pozitívizmusról¹⁸ nem követte nálunk pozitivistá szemléletű történetírói iskola kibontakozása. *Madzsar Imre* és *Szentpétery Imre* tanulmányai a Századok hasábjain 1905 és 1910 között csak rendkívül bágyadt és halovány visszfényt jelentettek a Historikerstreitnek. Egyedül a szellemtörténetírás volt képes a történeti tudományok minden területén kifejezett iskolát alkotni és egyeduralomra szert tenni. Ez viszont elválaszthatatlanul összefüggött azzal, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két magyar forradalom hatására az uralkodó osztályok minden addiginál szorosabbra fűzték kapcsolataikat. Uralmi rendszerük válságának tudatára ébredve elengedhetetlenül szükségesnek tartották a proletariátussal, az újabb proletárforradalom veszélyével és a Szovjetunió vonzó hatásával szemben a rendelkezésükre álló leghatékonyabb ellenmérgek alkalmazását. Ezt vélték megtalálni ideológusaik között a német szellemtörténetírásban. A burzsoázia ideológusai közül egy történetíró volt az, aki magát a burzsoáziát és feudális szövetségeseit megelőzve, már korábban megsejtett valamit a Habsburg-monarchia és a magyar uralkodó osztályok uralmának a válságából és már az első világháború idején a legkorszerűbb fegyvert, a szellemtörténetírás módszerét szegezte szembe az — egyes tünetek alapján megérett — veszéllyel. Szekfü Gyula volt ez a historikus.

Szekfü módszerváltoztatásának egyik legfőbb indítéka az a szándék volt, hogy a történetíró eszközeivel járuljon hozzá a Monarchia megmentéséhez. A szellemtörténetírás mellé szegődésének nem kevésbé jelentős ösztönzője volt tudós igényessége is. A magyarországi ún. pozitívizmus aprócska tényeket minden mélyebb összefüggés keresése nélkül egymás mellé rakosgató távlat nélküli, száraz adathalmazától éppoly idegenkedéssel fordult el, mint a Békefi Remig-féle „művelődéstörténeti értekezések” katolikus klerikalizmussal ele-

¹⁷ A véletlenszerű tényezőkre Rankenél vö. *Fueter* : i. m. 476. l.

^{17a} Erre a körülményre először Lederer Emma professzor hívta fel a figyelmet.

¹⁸ Pauler első tanulmánya Comte Ágost pozitívizmusról a Századok 1871. évi évfolyamában jelent meg.

gyes, ugyancsak fantáziátlanul összehordott adattengerétől vagy a Thaly—Ballagi-féle tudatlan és tudománytalan kuruckodó dilettantizmustól. A szellem-történetírásban az európai távlatokba, a nemzeti történetnek nemzetközi összefüggésekre ágyazása, az egyes nemzetek történetében felfedezhető közös, általános szellemi vonások keresése, a múlt új életre keltésének átfogó koncepciója, a szintetikus látásmód ragadta meg. Vallásos katolicizmusával pedig jól összefért a szellemtörténet művelőinek az a törekvése, hogy a történeti folyamatot az isteni szellem akaratának megnyilvánulásaként ábrázolja. Más, személyes természetű okai is voltak arra, hogy új módszert keressen történet-írói mondanivalójának kifejtésére.

Szekfü ekkor a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltár tisztviselője volt. Állását, előmenetelét — a Habsburgokat és a magyar uralkodó osztályokat kiszolgáló — Károlyi Árpád, Thallóczy Lajos és más, az udvarhoz feltétlenül hűséges tudósok támogatásának köszönhetette. Bécsben Károlyi Árpád udvari tanácsosnak, a Házi-, Udvari- és Állami Levéltár egyetlen magyar származású igazgatójának körében élt. Éveken át súlyos meghurcoltatásban volt része „*A száműzött Rákóczi (1715—1735)*” (Bpest. 1913) c. munkája miatt. Ezt a függetlenségi pártnak és az általa felizgatott közvéleménynek köszönhetette. Ebben a hajszában nagy szerepe volt a már említett kuruckodó, dilettáns Ballagi Adárdárnak is, aki a függetlenség eszméjét kalózlobogónak használva bélyegezte ország-világ előtt hazaárulónak a Habsburg párti fiatal tudóst. Azok a legjobb magyar akadémikus tudósok, Marczali Henrik, Angyal Dávid és mások, akik védelmükbe vették a fiatal kutatót a durva és tudománytalan hajszával szemben, valamennyien a kiegyezési rendszer és a Habsburg-uralom hívei voltak. Az udvarhú környezetben élő, állásáért a Habsburgoknak és a dualista rendszernek hálás, harmincötödik életévéhez még csak közeledő nagy tehetségű kutató úgy képzelte, hogy a Károlyi Mihályék vezette független és demokratikus Magyarországtól, személyében „*A száműzött Rákóczi*” után semmi jót sem várhat. A székesfehérvári ügyvéd családjának mélységesen vallásos légkörében felnőtt kutatót — öccse pappá szenteltette magát — katolikus meggyőződése, tekintélytisztelete is szembeállította a fennálló rend, az osztályuralmi viszonyok minden megváltoztatásával és a vallás iránt közömbös vagy azzal éppen-hogy szembenálló mindenfajta politikai irányzattal, akár liberális, akár polgári-demokratikus, akár polgári radikális vagy marxista volt ez. Neveltetése, környezete, állása, világnézete, nacionalizmusa, vélt egyéni érdekei mind a fennálló rendhez kötöttek. Így azután a rendkívüli képességű, nagyon okos, fiatal korát meghazudtolóan nagy tudású, széleskörűen művelt tudós nemcsak objektíve, hanem szubjektíve is a magyar uralkodó osztályok érdekeit védte.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két magyarországi forradalom hatása tudatosította benne immár a tőkés rendszer válságát is. Ehhez járultak még a Habsburg-birodalom szétesése és Trianon nyomában támadt, hatásaikban még elemzésre kerülő személyes érzelmei és a már érintett élet-körülmények. Mindezek együttvéve ösztönözték a Horthy-ellenforradalom ideológiai kézikönyvének és a magyar történetírás első maradéktalanul szellem-történeti művének, a „*Három Nemzedék*”-nek a megírására is. Szellemtörténeti látásmódja a „*Magyar Történet*”-ben ért el csúcspontjára.

Szekfü Gyulának már 1916-ban írt munkájában, „*A magyar állam élet-rajza*”-ban¹⁹ megtalálhatók a szellemtörténetírás fő jellemvonásai. Ranket és

¹⁹ A magyar állam életrajza (2. kiad. Bpest, é. n. [1924] 10. l.).

Meinecket választotta mintaképéül. Elutasította magától mind Michelet, Mignet, Carlyle és Macaulay történetírását, amelyet — különbségtétel nélkül, helytelenül és önkényesen — egyöntetűen romantikusnak nevezett, mind pedig Rotteck és Schlosser liberális műveit, mert munkáikban a múlt valóságú szemlélete helyett saját világrendjüket vetítették vissza a múltba. Ranket állította szembe velük. Az ő „munkáikból közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervatív erők munkája iránt” — írta. Mindez úgy tűnhet fel, mint a szakszerű történetírás védelme avatatlan műkedvelők kontrázkodása ellen. Az elutasítás igazi oka azonban nem ez volt. Szekfü azért hártott el magától minden elméletet a felvilágosodástól a liberalizmusig, mert valamennyiben közös vonás volt az, hogy több-kevesebb következetességgel törvényszerűségeket keresett és fedezett fel az emberi társadalom történetében. Ez a magyarázata annak, hogy elfordult ugyan Michelettől és a már említett többi történetírótól, viszont éppen irracionálizmusuk, az események misztikus magyarázatát adó, a törvényszerűségeket tagadó módszerük miatt nem fordult szembe a német reakciós romantikus történetírókkal, köztük Rankeval sem.

„A magyar állam életrajza”-nak megírása idején jó hasznát vette Ranke elméletének. Alkalmos védőeszközt látott ebben az elméletben a polgári radikálisokon keresztül nálunk még ható pozitívizmusnak, az anarcho-szindikalizmusnak, mindenekelőtt pedig a marxizmusnak — Szekfü szemében még hazai, revizionizmustól torzított formájukban is veszélyesnek látszó — eszméivel szemben. Szekfü Ranke ideanatát és a német szellemtörténészek kozmopolita elgondolásait tette magáévá, amikor egy nyugati szellemi áramlat passzív, mechanikus átvételének, pusztán külső ráhatásnak tulajdonította az 1840-es évek magyarországi reformmozgalmát. Nem kutatta az átvétel belső — a tőkés rendszer irányába mutató — társadalmi fejlődésünkben rejlő okait. Elhanyagolta az átvételre ösztönző és ebből a fejlődésből következően haladó eszmei fegyvereket igénylő konkrét történeti szükségletek feltárását is. A nemesi reformmozgalmat mint a liberális eszmék átvételének közvetlen eredményét ábrázolta.²⁰

A külpolitika primátusáról szóló elméletet alkalmazta nemzeti történelmünkre, amikor keresztény-germán és magyar sorsközösségről, a németekkel való szövetség fontosságáról, a németek túlerejéről és a Habsburgokkal való kapcsolat megóvásának szükségességéről írt. Ez nála nemcsak állami létünk 1526 előtti önállóságának háttérbe szorulását és ennek révén a történeti valóság eltorzítását eredményezte, nemcsak az osztályharc leszerelésére s a fennálló viszonyokba való belenyugvás eszméjének terjesztésére szolgált, hanem azt a kozmopolita nézetet is táplálta, hogy a nagyhatalmak versengése közepette kis népek nincs jogosultsága önálló, független állami létre. Legjobb hát, ha feladja önrendelkezési jogát, és valamely nagyhatalom — a mi esetünkben a német — védőszárnya alá bújva igyekszik megóvni létét.

A szellemtörténet történetfilozófiájának hatására írt a magyarság (értsd a magyar uralkodó osztályok) örök, változatlan erőiről, amelyek „már ezer év óta hordozták vállaikon a magyar államot és . . . Széchenyi személyében valóssággal megtestesültek”.²¹ Széchenyi programja az ősi magyar sajátosságokból

²⁰ A kozmopolitizmus terjesztése és a szellemtörténeti módszer összefüggéséről általában *Szigeti József* írt tanulmánya II. részében.

²¹ A magyar állam életrajza 169. l.

fakadt — írta a „*Magyar Történet*”-ben,²² míg hazafiságában a vér homályos erőinek és a néppel való faji kapcsolatnak a működését ismerte fel.²³ Széchenyi keresztény perfekcionizmusáróla „*Három Nemzedék*”-ben és a „*Magyar Történet*”-ben kifejtett felfogásában, mely szerint Széchenyi a maga politikai rendszerének kialakításában „Istenre és a tőle szabott erkölcsi törvényre” függesztette szeméit²⁴ — mint a fenti állításokban is — közvetlenül felismerhetők a szellemtörténetírás filozófiájának nézetei a történelemben érvényesülő etikai normákról és a nagy egyéniségekről. Az ősi magyar sajátosságokról, örök erkölcsi erőről szóló állításokkal összefüggésben azonban utalni kell a szellemtörténetírásnak arra a fogására is, amellyel a „kollektív szellemet”, a „népszellemet”, a nép „közös erkölcsi magatartását”, e látszólag egyének fölötti kollektív jelenségeket egyes kimagasló személyiségek „szellemével”, egyéni befolyásával magyarázza.²⁵

Az örök emberi természetről és a nagy emberekről szóló elmélettel a változatlanlanság, a mozdulatlanlanság elemét vitte a történelembé, a változást, fejlődést mint történeti szükségszerűséget hirdető nézetekkel, elsősorban a történelmi materializmussal szemben. Isten s a tőle megszabott erkölcsi törvény kiemelésével a suum cuique feudális elvét igyekezett átültetni az olvasó fejébe, s ezzel a fennálló rendbe, mint Istentől megszabott társadalmi szerkezetbe való belenyugváásra is nevelt. A német szellemtörténészekhez hasonlóan alkalmazta a politikai romantikusok organikus államtanát is. Adam Müller, Friedrich Julius Stahl, Ludwig von Haller és mások azt hirdették, hogy a történetileg kialakult intézményekben és társadalmi osztályokban különleges, irracionális, misztikus érték rejlik. Ezeknek a gondolatoknak visszhangozásával iparkodott a „*Három Nemzedék*”-ben a békés, nyugodt, fokozatos társadalmi fejlődés illúzióját terjeszteni, és elhárítani egy újabb 1919-et. „A magyarság nem tért le a törvényes útról, melyre öt százados hagyományai és vérebe átment loyaltása, királytisztelete utalták” — írta.²⁶ Éppen ezért az 1848-as átalakulás annak köszönhető, hogy a kormány egyetértett az országgyűlés kívánságaival. Mintha az európai és a pesti forradalmi mozgalmak hírei nem is befolyásolták volna a pozsonyi eseményeket. Mintha az aulikus főurak és a bécsi kormány csakugyan jószántukból és Kossuthal vagy akárcsak a köznemesi reformerekkel is egyetértve fogadták volna az országgyűlési küldöttség kívánságait.

A szellemtörténet eszközeit vette igénybe Szekfü abban az igyekezetében is, hogy a valóságot elködösítve, nem magyarázta ésszerű okokkal az események rugóit, egyes személyek tetteit, hanem misztikus, irracionális eredetűeknek tüntette fel őket. Az 1840-es évek liberálisainak radikalizmusa pl., amelyen ő Kossuth és az ellenzéki balszárny kuruc radikalizmusát értette, szerinte nem volt egyéb, mint az ősi magyar természet gyöngéinek, szenvedélyeinek előtérbe nyomulása és politikai érvényesülése.²⁷ Az emberi tevékenységet tehát ez alkalommal is hamis pszichologizálással igyekezett magyarázni ahelyett, hogy vázolta volna a nemesség egyes rétegeinek eltérő politikai fejlődését, amelynek oka különböző gazdasági-társadalmi helyzetükben, érdekeikben

²² Magyar Történet VII. k. 119. l.

²³ Uo. 106—107. l.

²⁴ Uo. 105. l.

²⁵ Erről elvileg *Szigeti*: i. m. 186—187. l.

²⁶ *Három Nemzedék* és ami utána következik. Bpest é. n. (1934). 122. l.

²⁷ Uo. 134. l.

keresendő.²⁸ Deák, Széchenyi és éppúgy Kossuth tetteit, az általuk képviselt történelmi tendenciákat a kollektív szellem irracionális alakzattá, típusá sűrűsödő formájából, a dunántúli és a tiszai magyar vérmérsékleti különbségeiből származtatta,²⁹ és nem az árufermelő jómódú birtokos középnemes, a nagybirtokos főúr, az elszegényedett birtokosnemesi családból származó, immár polgári foglalkozásból élő nemesi értelmiségi osztályhelyzetének a jómódútól való eltéréseiből.

Végül — Szekfü Gyula történetírói módszerét vizsgálva — nem lehet említés nélkül hagyni a történész objektivitásáról vallott nézeteit. Szilárd meggyőződéssel hirdette, hogy kutatásainak minden szempontja „a múlt egyszerű, objektív szemléletéből adódott”.³⁰ Szekfü azonban egészen mást értett a történetíró objektivitásán, mint a marxizmus követői. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a történetíró alkotómunkája nem mehet végbe a külső világtól légmentesen elzárt burában, a társadalmi környezettől függetlenül. Nem titkolta, hogy a történész munkásságának eszmei tartalmát társadalmi adottságai: származása, nevelése, az a környezet, amelyben felnő, tanulmányai, életpályája és ezzel összefüggő társadalmi körülményei, nem utolsósorban azonban egyéni jellege, lelki alkata is meghatározzák. A történetíró alkotói függetlenségét legsúlyosabban gátló tényezők közé sorolta az életpályát. Az a társadalmi helyzet és környezet — fejtegette —, amelybe a történetíró életpályája, állása folytán bekerül, erősen hat munkásságára. A magyar történettudomány művelői jóval kisebb arányban egyetemi tanárok, mint német kollégáik. Túlnyomó részükben könyvtári, levéltári tisztviselők. Gyakran tehát csak középrangú államhivatalnokok, „akik a középosztálynak még inkább függő rétegébe tartoznak, mint pl. a német egyetemi tanárok”. Így azok a tényezők, amelyek a német professzorokat „az objektivitás tiszta légköréből a társadalmi és párt-szervezetekbe bevonták, s ezzel a politikai történetírás tévelygéseihez okozóivá váltak, a magyar kutatók taborára még inkább hatottak”.³¹

Szekfü tehát elismerte, hogy a történetíró munkásságát a tőle függetlenül létező külső világ, elsősorban osztályhelyzete befolyásolja. Mégis lehetségesnek vélte a pártatlan történetírást. Ezen a pártoktól független, pártokon kívül és azok fölött álló történetírói alkotómunkát értette. Úgy képzelte, lehetséges az, hogy egy történetíró a pártokon kívül és az osztályok fölött álljon s így képes legyen a múlt objektív, elfogultságtól mentes ábrázolására. Az ilyen történetíró a letűnt időket úgy kelti új életre műveiben, hogy felülemelkedik az egyes pártok képviselte szűk osztályérdekeken, és az egész nemzet egyetemes érdekeinek szempontjából tekint a régi világra. Szekfü Gyula őszinte meggyőződéssel vallotta, hogy műveiben a nemzet egészének érdekeit tartja szem előtt. Ez a személyes — bár osztálykorlátjainál fogva sokáig meddő — igyekezete, főleg azonban világnézete, állása, egyéni érdekei: tehát részben felismert, jórészt azonban fel nem ismert kötöttségei optikai csalódásba ejtették. Nem vette észre, hogy az ő pártokfölöttisége nem jelent osztályfölöttiséget, csupán azt, hogy történetírásával nem egy párt, csoport, vagy réteg, hanem az egész uralkodó osztály egyetemes, közös érdekeit szolgálja, védi, ami az ő korában azon-

²⁸ A szellemtörténet e fogására elvileg *Szigeti*: i. m. 188. l.

²⁹ Három Nemzedék 137. l. A kollektív szellem és az „alakzatok” összefüggésére *Szigeti*: i. m. 187. l.

³⁰ A magyar állam életrajza. II. kiad. (Bpest. 1924) 17. l.

³¹ *Szekfü Gyula*: A politikai történetírás (Hóman Bálint szerk.): A magyar történetírás új útjai. Bpest. 1931. 412., 413., 415. l. Az idézet a 413. lapról való.

ban már nem jelent egyet az egyetemes haladás és a nemzeti érdekek szolgálatával.

Vannak korok, amikor azoknak a történészeknek az írásai, akik az uralkodó osztályok vagy egyes csoportjaik pártjára állnak, a haladást szolgálják, mert emez osztályok vagy csoportok érdekei egybeesnek az egyetemes emberi haladás érdekeivel. Horváth Mihály vagy Michelet, Mignet művei haladó írások voltak, mert az árutermelő polgárosodó magyar köznemességnek illetőleg a francia burzsoázia egyes csoportjainak osztályérdekei és törekvései 1848 előtt még sok tekintetben egybeestek saját hazájuk és Európa haladásának és így a kizsákmányolt osztályok, elnyomott népek érdekeivel is. A Horthy-korszak uralkodó osztályai azonban reakciós osztályok voltak. Érdekeik már régóta nem estek egybe a kizsákmányoltakéival és így a haladás érdekeivel sem. Az ő pártjukra álló történetírás tehát nem lehetett alkalmas az egyetemes nemzeti érdekek szolgálatára. A haladás és az igazi nemzeti érdek képviselőjére ebben az időben már csak az egyetlen haladó osztály, a proletariátus volt hivatott. Ennek megfelelően a nemzet valóságos érdekeit csak a marxista történetírás mozdíthatta elő maradéktalanul és teljes következetességgel. Szekfü Gyula azonban 1941 előtt szembenállt a proletariátussal és haláláig elutasította magától a marxista világnézetet és a történelmi materializmust. 1941 előtt írt műveiben tudatosan harcolt a proletariátus vezetése, uralma és világnézete ellen. A történetíró pártokfölöttiségéről, osztályok fölöttiségéről, mint az objektivitás kritériumáról vallott nézetei nem csupán őszinte meggyőződését és már érintett kötöttségeiből eredő optikai csalódását tükrözték, hanem tudatos elhatározását is. Ez pedig arra irányult, hogy a valóságot meghamisító, egyetlen osztály érdekei szerint eltorzító, tehát nem objektív irányként mutassa be az első világháború idején elsősorban a — valóban tudománytalan — függetlenségipárti történetírást, de a szociáldemokraták és a polgári radikálisok legális marxista, reformista irányát is. 1919 után pedig már csak a kommunisták marxista—leninista történetírását, mint egyetlen osztályhoz és párthoz kötött történetírást.

Szekfü Gyula történetiszemléletének fő vonásai

Szekfü Gyula történetírói pályafutása, módszerét tekintve két, egymástól jól elhatárolható szakaszra oszlik. Az első körülbelül 1916-ig, a szellem-történeti irányhoz való csatlakozásáig tartott. A második a szellem-történeti iskola híveként kifejtett működését foglalja magában. Napjainkban már csak a második szakaszban létrejött műveknek hatása észlelhető. Ezért a továbbiakban csupán 1916 óta írt alkotásainak elemzésére kerül sor. Szekfü Gyula történetiszemlélete azonban még szellem-történetész időszakában sem volt mindvégig azonos tartalmú. 1933, Hitler uralomra jutása hűzött válaszfalat történeti látásmódjának korábbi és későbbi szakasza közé.

Szekfü Gyula az uralkodó osztályokkal azonosulva már 1916-ban is gyűlölettel tekintett minden forradalmi, vagy a forradalom útját előkészítő, akár csak viszonylag haladó mozgalomra is. 1918 és 1919 magyar forradalmi után írt műveinek alaphangját a munkásosztállyal és annak politikai vezetőszerepével, a marxizmussal, a proletárforradalommal és a proletárnemzetköziséggel való szembefordulása adta meg. Minden más kérdés ehhez az egységbe foglaló és rendező alapelvhez igazodik. Nacionalizmusát elsősorban a két forradalom alapélménye különböztette meg a kiegyezés korabeli történetírók hasonló érzelmeitől és csak másodsorban a trianoni békediktátum hatása.

Alkalmas politikai vezető osztályt keresve látását főleg munkásellenessége és a marxizmussal való szembenállása homályosította el. Ebből a beállítottságából egyenesen következett az a koncepciója, amellyel Széchenyi Istvánt elsősorban amiatt tette meg minden idők követendő eszményképének, örök mércének, mert a „legnagyobb magyar” a maga idejében konzervatív reformmal akarta szükségtelemné tenni, pótolni és megelőzni a forradalmat. Szekfü a Horthy-korszakban is változatlanul ezt a programot tartotta időszerűnek. Széchenyi azonban az európai kapitalizmus haladó korszakában élt, és megértette a forradalmak jelentőségét s a forradalmi változások szükségességét. Szekfü Gyula azonban éppen a gyökeres változások megakadályozása, a fennálló viszonyok megóvása végett vágyott széchenyies típusúnak hirdett konzervatív reformokra. Széchenyinek az 1830-as évek elején objektíve és szubjektíve a haladást szolgáló reformelgondolásait Szekfü a haladás meggátlására, tehát — Széchenyi István koncepciójának szellemével ellentétben — reakciós célok zászlajával használta fel. Szent István alakját is forradalomellenes céllal ábrázolta amolyan korai Széchenyinek, hőmi árpádkori konzervatív reformapostolnak. Tisza Istvánt csupán azért részcsitette bírálatban, mert letért a — Szekfü által normaként kezelt — konzervatív reform ösvényéről, liberális volt és ezzel — írta Szekfü — bár akaratlanul, a forradalomnak és saját egyéni pusztulásának útját is egyengette. Szekfü Gyula eredendő hitési zavarát nacionalizmusa még csak növelte. A sovinizmus mérges gőzeinek ködétől elhomályosított szemléletében Petőfi és Ady forradalmiságuktól megfosztott nacionalistákká silányultak. Petőfiből Trianon igazolója, Adyból antiszemita, nacionalista „fajmagyar” lett Szekfü előadásában. Pessimista történeteszemléletének forrása ugyancsak az újabb proletárforradalomtól való féltelme volt. Ezek az összetevők Szekfü írásaiban mindig egybeöntött egységként mutatkoztak és a maguk összeszövődöttségükben bonyolult kölcsönhatásban éreztették jelenlétüket. Az elemzés során a könnyebb megértés végett mesterségesen el kell választani és külön kell tárgyalni az egyes fő vonásokat.

1933-ig Szekfü Gyula megírta élete valamennyi jelentős alkotását. A „*Magyar Történet*” utolsó kötete ugyan csak 1934-ben látott napvilágot, de a kézirat már 1933 tavaszára elkészült. 1933 után egy-két — történeti alkotásainak egészéhez mérve — kisebb jelentőségű művének kivételével („*A mai Széchenyi*” c. antológia, „*Szent István a magyar történet századaiban*”, „*A nemzetiségi kérdés rövid története*”, „*Az öreg Kossuth: 1867—1894*”) írói tevékenységének túlnyomó részét publicisztikai működése foglalta el. Ide kell sorolni a „*Három Nemzedék*” új, 1934-ben megjelent kiadását is, hiszen e műve már eredetileg is éppúgy, mint „*A magyar állam életrajza*” is időszerű politikai célok szolgálatában íródott. Egyik sem történeti mű, hanem magas színvonalú politikai röpirat, történetpolitikai tanulmány. A „*Három Nemzedék*” 1934. évi kiadásának „*és ami utána következik*” című új — 1933 végén készült — fejezete szintén közvetlen politikai feladatok ellátása végett látott napvilágot. Mindazok a reakciós vonások, amelyekről az előbbieken során említés történt, egyértelműen jellemzik 1933 előtti munkáit. Történetírását — miként a szellem-történeti irány alkotásait általában véve — mélységesen retrográd történet-szemlélet hatotta át

1933 után a náciizmus uralomrajutása változást indított el Szekfü történelemszemléletében. Ez a változás — ekkori munkásságának jellegénél fogva — elsősorban publicisztikai írásaiban követhető nyomon, de áthatotta ezidőtájt már csak egyre gyéribben megszülető történeti tanulmányait is. A történet-

szemléletében megindult erjedési folyamat semmiképpen sem jelenti azt, mintha egy csapásra gyökeresen leszámolt volna káros téveszméivel. Nem szakított szellemtörténeti módszerével sem. Azt azonban — a Mein Kampf ismeretében — jól tudta, hogy a magyarság egészére pusztulás vár, ha országunkat megkivánja és bekebelezi a német terjeszkedés farkasétvágya. Nemzeti létünkért érzett aggodalma az 1933 és 1941 között lefolyt világtörténelmi események hatására — egyre határozottabban náciellenes állásfoglalásra ösztönözte és megszabadította a reakciós német imperializmussal való szövetséghez fűzött és területi revíziós, nacionalista érzelmektől fűtött káros, retrográd illúzióitól. 1941-ben kapcsolatba jutott a KMP vezető Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal, és megismerkedett a kommunisták célkitűzéseivel. Ez a kapcsolat döntő fordulatot eredményezett Szekfű Gyula történetiszemléletében. Még tovább segítette politikai gondolkodásának átformálódását felszabadulásunk ténye, a Szovjetunió szerepe hazánk felszabadításában, új életünk megindulásában, továbbá megismerkedése a szovjét néppel, állammal és vezetőivel, végül, de nem utolsósorban, a KMP helyes vezetése, a tömegek lelkes, áldozatkész tevékenysége.

1933 előtt írt műveiben személyes tulajdonságainak: emberszeretetének érvényesítésében, az eseményeknek a valósághoz hű ábrázolásában megakadályozták osztálykorlátjai. Emiatt váltak ezek az írások, beleértve a „*Magyar Történet*” 1934-ben megjelent utolsó kötetét is, nagy tudományos bizonyító anyaguk, roppant tanulságos, finom és bonyolult történeti ábrázolási módszerük, vonzó előadásmódjuk ellenére is — írójuk történetiszemlélete folytán — objektív hatásukban reakciós, káros művekké. Csak a már említett tények befolyására juthatott el oda, hogy 1945 utáni műveiben hátat tudjon fordítani legtöbb korábbi téveszméjének, és gyökeresen le tudjon számolni velük. Ez a fordulat azonban nem történhetett volna meg Szekfű Gyula személyes tulajdonságainak hiánya esetén. A változás nem ment végbe máról holnapra és nem is volt ellentmondásoktól mentes. Minden tiszteletet megérdemel nehéz küzdelme önmagával, amelynek végén le tudott számolni történetiszemléletének reakciós vonásaival és a maga polgári módján a nép, a haladás mellé tudott állni. A továbbiakban kísérlet történik arra, hogy műveinek tükrében bemutatást nyerjenek a történetiszemléletére 1933-ig egyértelműen jellemző fő vonások: a forradalomellenesség, a nacionalizmus, a pesszimizmus, továbbá az értelmiség vezető szerepéről vallott nézetei.

*

Szekfű Gyula történetírása eszmei védelemben részesítette a burzsoáziát és a vele szövetséges feudális eredetű birtokos osztályokat. Célja, hogy ideológiai eszközökkel segítse az osztályuralom megvédését a magyar kizsákmányoltak és az elnyomó hatalom fenntartását az úgynevezett ezeréves Magyarország területén élő nem magyar népek fölött, illetőleg 1919 után ez utóbbi visszaszerzését. A cél nem új, hiszen az uralkodó osztályok történetírói mindig kenyéradóik hatalmát védték. Szekfű történetiszemléletének alapját képező *forradalomellenessége* sem hat újszerűen. Az 1848. évi forradalmak leverése után a burzsoázia történetírói Európa-szerte forradalomellenesekké vagy kifejezetten ellenforradalmárokká lettek. Nálunk Kemény Zsigmond „*Forradalom után*” és „*Még egy szó a forradalom után*” c. röpiratai nyitották meg azoknak a műveknek a sorát, amelyek szembefordultak 1848-cal, és forradalom

helyett lassú, fokozatos reformokat, függetlenség és szabadság helyett a Habsburg-birodalomba való beilleszkedést és a Habsburgokkal való megegyezést javasoltak. Szerzőik ezen az úton járva kívánták biztosítani egyrészt a zavartalan tőkés fejlődést hazánkban, másrészt elhárítani a tömegmozgalmakat és megvédeni az osztályuralmat a magyar elnyomottak, biztosítani az elnyomást a nem magyar népek fölött. 1848—49 bukása nyomán Kemény Zsigmond, majd a kiegyezés korabeli polgári történétírók a tőkés fejlődést előmozdító liberális, parlamentáris kormányzás és a szabad verseny útján kívánták megakadályozni a forradalmat. Szekfü Gyula történetszemlélete itt tért el az őt megelőző polgári ideológusokétól és történétírókétől. A kiegyezés korabeli polgári történétírás még a XX. század első évtizedeiben is a kapitalista rend megdönthetetlen szilárdságának illúziójában élt. A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedének hazai és nemzetközi forradalmi mozgalmiban nem vették észre, hogy e megrázkódtatások immár a kapitalizmus életfájára emelik a forradalmak fejszéjét. A XX. század elejének gazdasági válságát nálunk is követő fellendülés, amelyet a háborús készülődés tartósított, nagymértékben hozzájárult ezeknek a kapitalista rendszer szilárdságáról alkotott hazai ábrándoknak a továbbéléséhez. Még az első világháború első éveinek eseményei sem foszlatták szét e délibábot.

A polgári történészek közül — láttuk — csak Szekfü Gyula sejtett meg valamit — „*A magyar állam életrajza*” a tanu rá — a Habsburg-monarchia válságából és ezzel szorosan összefüggésben a magyar uralkodó osztályok osztály- és nemzetiségi elnyomó hatalmát fenyegető veszélyből. Éppen ezért a liberalizmust bírálva — szintén e művében — még csak amiatt ítélte el a kiegyezés idejének kormányait, mert nem tudták maradéktalanul biztosítani a nemzetiségek zavartalan elnyomását. Konzervatív reformpolitikát egyelőre még csak a nemzetiségek fölötti uralom megóvása céljából javasolt.

„*A magyar állam életrajza*”-t megjelenésekor³² a burzsoázia visszautasította, holott Szekfü nézetei az ő érdekeit védték elsősorban. Igaz, hogy Szekfü mind ebben a műben, mind a későbbiekben a feudális eredetű birtokos osztályok érdekeit állította előtérbe, mégpedig úgy, hogy az ún. agrárius csoport politikai szemléletét tette magáévá. Meddő kísérlet volna tagadni a mű klerikális színezetét. Szekfü Gyula mégsem feudális-klerikális történétíró, hanem az imperialista burzsoázia historikusa volt. Az imperialista burzsoázia nem antif feudális és nem is antiklerikális, hiszen gazdaságilag összeforrott, politikailag szövetkezett a feudális osztályok maradványaival. Uralmának biztosítása és politikai céljai érdekében felhasználja a feudális múlt ideológiai hatóerőit is. A liberalizmus, szabadversenyos kapitalizmus bírálata, felszámolásának követelése ha látszólag csupán a feudális osztályok érdekeit és védelmét szolgálta is, objektíve a fináncetőke malmára hajtotta a vizet. A burzsoá demokrácia feudális színezetű bírálatában az úgynevezett történeti osztályoknak a dualista Monarchia és Magyarország társadalmában játszott politikai vezető szerepe tükröződött.³³ Ezen a tényen mitsem változtat az, hogy a magyar burzsoázia elutasította Szekfü háború alatt megjelent művét. Azt jelentette csupán, hogy az uralkodó osztályokban nem tudatosult rendszerüknek még lappangó válsága és nem értették meg Szekfü

³² A könyv először németül jelent meg 1917-ben. Magyar nyelven 1918 elején látott napvilágot.

³³ Vö. erre *Szigeti*: i. m. 172—173. lapját.

történetírásának a funkcióját. 1919 augusztusa után hivatalos történetírói módszerre avatták a szellemtörténetírást, amelynek idealista módszerében, irracionálisban, miszticizmusában észrevették immár nem csupán érdekeik, hanem fennmaradásuk egyik eszmei védelmezőjét. Így válhatott a „*Három Nemzedék*” a Horthy-ellenforradalom ideológiai kézikönyvévé.

Maga Szekfü is sokat „okult” a forradalmakból, és retrográd következtetéseket vont le belőlük. A „*Három Nemzedék*”-ben és a „*Magyar Történet*”-ben e tudatosodás eredményképpen már elsősorban az osztályenyomás biztosítása érdekében volt forradalomellenes, antiliberális, és javasolt konzervatív reformokat. A szellemtörténeti módszert immár nyíltan és bevallottan a marxizmus, a proletárnemzetköziség ellen, az újabb proletárforradalom elhárítása végett vetette harcba. Vegyük most szemügyre kissé közelebről ennek a — Kemény Zsigmond és a kiegyezéspárti liberális történetírók nézetéhez viszonyítva megváltozott tartalmú — forradalomellenességnek a kérdését Szekfü 1920 óta megjelent fő műveiben.

A „*Három Nemzedék*”-ben keserű szájjal és szomorú elégedettséggel állapította meg: *A magyar állam életrajzában* kifejtett nézeteit az események igazolták. „Ez a könyv személyes élményem” — írta a „*Három Nemzedék*” bevezetőjében, majd így folytatta: „Abban a súlyos ínségben, amelybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket . . . , úgy érzem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvetem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk.”³⁴ A liberalizmus félszázados uralma a „demokrácia szomorú korszaka”, „a tévelygés korszaka”, amelyből egyenes út vezet a „katasztrófa-hoz”, ahogyan ő az 1918. évi forradalmat és a Habsburg-birodalomnak ennek nyomán bekövetkezett végleges bukását, a magyar fináncötke és nagybirtokok uralmának ideiglenes összeomlását nevezte. Szekfü gyűlölte az 1918 és 1919 évi forradalmat, mert szétrombolta mindazt, ami neki kedves volt. A múltra is visszavetítette személyes ellenszenvét, világnézeti szembeállítását a két forradalommal s minden ugrásszerű forradalmi változással. Ő, aki olyan erőteljesen és — tegyük hozzá — némi joggal bírálta Michelet, Mignet, Schlosser, Welcker, Guizot és mások műveit, hibájukul róván fel, hogy félretolják a történeti forrásokat és saját elképzeléseik szerint torzítják el a múltat, a „*Három Nemzedék*”-ben ellenkező előjelű, jobboldali, de nem kevésbé történetietlen eljárást követett. Az 1789. évi francia forradalomban — írta — csak kezdetben uralkodott „az emberi lélekben rejlő optimizmus”. Később „minél magasabbra csapott a hit és a lelkesedés lángja, annál több füst vegyült belé”.³⁵ Nyilván a jakobinusok forradalmi diktatúrájára, a haza és a nép ellenségei ellen alkalmazott terrorjára gondolva írta, hogy a forradalom menete során „az eredeti képződményt rút sebként borították el” a további események, „hogy végül a mozgalom förtelmes erkölcsi pocsolyán át megérkezzék a kiindulóponthoz, a szabadságot adó abszolutizmushoz”.³⁶ Tehát elfogadhatóbb volt számára a napoleoni diktatúra, amely egyszerre biztosította a burzsoázia uralmát a feudális erők és a néptömegek fölött, mint a girondaista burzsoázia uralmát megdöntő jakobinus diktatúra. Szekfü

³⁴ *Három Nemzedék* és ami utána következik. II. és é. n. (Bpest. 1934). A művet 1918 végén és 1919 elején kezdte el írni és 1920-ban jelent meg. Az általam használt szöveg a mű harmadik kiadása.

³⁵ Uo. 77. l.

³⁶ Uo.

a magyarországi ellenforradalmi burzsoázia nézeteit tolmácsolta. A jakobinus diktatúra iránti gyűlölete a proletárdiktatúra elleni gyűlöletből fakadt. Az pedig, hogy a napoleoni önkényuralmat „szabadsághozó ellenforradalmi diktatúrának” ábrázolta, a Horthy-fasizmus ellenforradalmi diktatúrájának „történeti” igazolását jelentette. A „szabadság”, amelyet az ellenforradalmi önkény hozott, egyértelmű volt a burzsoáziának és szövetségeseinek felszabadulásával a tömegek uralma alól. A Horthy-korszak uralkodó osztályainak megkönnyebbült sóhajtása volt ez, amidőn megszabadultak a proletárdiktatúrától, és ismét ők nyomhatták el az 1919-ben átmenetileg felszabadult tömegeket. Szekfünek a proletárdiktatúra és emiatt a jakobinus terror iránt érzett gyűlölete olyan nagy volt, hogy a forradalmi kezdeteknek előbb még elismert vonzó tulajdonságairól megfeledkezve egy oldallal később már az egész forradalmat „forradalmi szörnyetegnek” nevezte.³⁷ Elismerte ugyan a liberális eszmék humanisztikus elveinek jelentőségét az emberi gondolkodás történetében,³⁸ mégsem kért belőlük, mert a liberalizmus a gyakorlatban, alkotmányában tagadja — úgymond — a tekintély elvét, gazdaságilag a szabadverseny alapján áll, és tökéletesen tehetetlennek bizonyul az általa megindított mozgalmak irányításában.³⁹

Az imperialista burzsoázia és a vele szövetséges feudális birtokos osztályok nevében történetírójuk elutasította a liberalizmust, mert az nem tiszteli a feudális hierarchiát. Elvetette a szabad versenyt, mert az a korszerűen gazdálkodók versenyétől nem védte meg, sőt tönkretétellel fenyegette a feudális eredetű osztályok elmaradott technikájú birtokait. Az elutasítás legfőbb oka azonban az volt, hogy a liberalizmus „nem tudta kézben tartani” a tömegmozgalmakat, és nem volt képes leszerelő intézkedésekkel elhárítani a forradalmat. Hogy ez az értelmezés nem erőszakolt belemagyarázás, arról Szekfü maga győzi meg a kételkedőt. Elismerően szól Schulze-Delitzsch kispolgári próbálkozásáról, aki felismerte a burzsoá befolyás nélkül maradt tömegmozgalmakból származható veszedelmet és — ugyancsak Szekfü megállapítása szerint — egyedül kísérelte meg Németországban megelőzni a forradalmat a kisiparosok és a munkások gazdasági alapon történő szervezésével. „A többség azonban (ti. a liberálisok többsége — M. Gy.) — állapította meg Szekfü rosszallóan — megmaradt a merev szabadságelmélet gazdasági felfogásánál”,⁴⁰ „s a munkások feltörekvő milliói a harmadik osztálytól, természetes nevelőjüktől elhagyatva, a szocializmusnak ölébe hullottak érett gyümölcsként. Jobbról az agrárlakosság, balról az ipari munkásság, e kettő között, a polgárságra támaszkodva állott a liberalizmus, s próbálta ígéreteit az Ész és Szabadság uralmáról megvalósítani. Az eredmény . . . általános dezillúzió . . . a liberális eszmékből”.⁴¹ A magyar burzsoázia és a nagybirtokosság tehát kiábrándult a liberalizmusból, mert annak segítségével nem sikerült a munkásságot és a parasztságot. Szekfü Gyula az ő nézetüket tolmácsolta, és általánosító módon kiterjesztette minden egyéb társadalmi csoportra is. Ha azonban valaki még mindig kételkednék az előbbi értelmezés helyességében, ahhoz szóljon ismét Szekfü:

³⁷ Uo. 78. l.

³⁸ Uo. 81. l.

³⁹ Uo. 31. l.

⁴⁰ Uo. 84. l.

⁴¹ Uo.

„A liberális elv a tömegek közé szórva ideális rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szül. A forradalmi terror esetei, 1848-ban és 1871-ben . . . a legliberálisabb Franciaországban jöttek létre, bizonyosságot tévén a lejtőről, amelyre a liberalizmus viszi a benne bízó országokat.”⁴²

Szekfü a proletárforradalom és a proletárnemzetköziség ellen küzdött, amikor az internacionalizmus mindenféle formája ellen harcolt, és nacionalista provincializmust állított szembe vele. Ezért utasította el hazai viszonylatban idegen képződményként a liberális parlamentarizmust mint kormányformát. Felszíni egyezések, külső hasonlóság alapján jelentette ki, hogy a magyar liberális reformmozgalom sem más, mint az európai mozgalomnak pusztá behatolása, és törekvései megegyeznek például a francia liberalizmus célkritizéseivel. Csak ilyen módszerrel sikerülhetett magyar földön idegen, a hazafisággal összeférhetetlen, nemzetietlen irányként ábrázolni Kossuthnak és az ellenzéki baloldalnak liberalizmusát. Ismeretes, hogy Magyarországon is a kapitalista csírák fejlődése és az ennek talaján kicéleződő osztályellentétek vezettek 1848-hoz.

Kossuth és az ellenzéki baloldal működését Szekfü azért nézte rossz szemmel, mert bár ők sem akartak forradalmat, de nem is riadtak vissza a forradalmi lépésektől, ha a polgári átalakulást és a nemzeti függetlenséget nem lehetett másként kivívni. Másszóval azért, mert Kossuthék nem voltak minden körülmények között a reform emberei, nem voltak hajlandók kizárólag a reformokat tekinteni az előrehaladás lehetőségének. Szekfü tehát azért ítélte el Kossuthékat, mert ők gyökeres reformokat akartak a forradalom helyett, annak elkerülése végett, de *nem* a forradalom ellen!

Szekfü Gyula szemei előtt azonban folyton 1918, de főleg 1919-eseményeinek filmje pergett. A proletárnemzetköziségtől és a szocializmus nemzetközi ideológiájának hatásától rettegve igyekezett a múltra nézve is kimutatni, hogy a parlamenti rendszer idegen palánta a magyar humuszban és forradalomhoz, vagyis — Szekfü szerint — katasztrófához vezet. Erről a tőről fakadt a provinciális-nacionalista elzárkózás követelése s a parlamentarizmussal szemben az abszolutizmus, általában az ellenforradalmi diktatúra igénylése.

Ilyen nézőpont mellett magától következett az a nyíltan le nem írt vélekedés, hogy Magyarországon a hanyatlás nem 1867 után, hanem már az 1840-es években elkezdődött. Ekkor fordított hátat az ellenzék Széchenyinek. Nem hallgatott Deák mérséklő szavára sem, és a nemzetközi liberalizmus prófétája, Kossuth Lajos mögé állt, aki a forradalomba vezette a nemzetet. Szekfü itt részben 1918-ból visszafelé következtetve, részben közvetlenül torzította el a valóságot. Az egész nemesi ellenzékét marasztalta el abban, hogy felsorakozott Kossuth mögött, noha ez csupán a balszárnyra volt érvényes.

Más oka is volt azonban Szekfünek arra, hogy elutasítsa a liberalizmust, a parlamentizmust, és a hanyatlás kezdetét az 1840-es évektől számítsa: tudniillik Habsburg-barátsága. Kossuthnak nem bocsátotta meg, hogy a 40-es években kidolgozott programjába felvette a független, szabad, polgári Magyarország követelését, ami Szekfü megítélése szerint egyértelmű volt a forradalommal s abban a nemzet eleve elrendelt és szükségszerű elbukásával. Habsburgpárti elfogultsága és a középnemesség polgári funkciójának meg nem értése akadályozta abban, hogy észrevegye Kossuth programjának

⁴² Uo. 85. 1.

burzsoá tartalmát és azt, hogy a szabad tőkés fejlődés nélkülözhetetlen feltétele a politikai függetlenség.⁴³ Szekfűben 1918 októbere azt a meggyőződést keltette, hogy az uralkodó osztályok és a Habsburgok szempontjából tragikus kimenetelű eseményeknek oka nem a Habsburg uralom és az osztálynyomás elviselhetetlensége volt, hanem végső soron a 40-es évek radikális-liberális eszméi és azok megtestesítője, Kossuth. Csupán közbevetőleg említjük meg, hogy Szekfű Gyula élete végefelé bizonyos mértékben felülvizsgálta és módosította Kossuthról vallott korábbi nézeteit. Az öreg Kossuth c., 1952-ben megjelent tanulmányában^{43a} a maga is sírja felé hanyatló történetíró jóval több emberi megértést tanúsított az emigrációban élő Kossuth személye és politikája iránt, mint korábbi műveinek a nagy hazafi életének ugyanezen szakaszát ismertető fejezeteiben. De térjünk vissza Szekfűnek a „*Három nemzedék*”-ben olvasható álláspontjához. Ennek a műnek szemléletmódjából csak egyféle következtetés vonható le. Ha valaki lebecsüli a tömegek politikai szerepét, arisztokratikusan elfordul mozgalmaktól, mint a durva, műveletlen nép radikális megnyilvánulásaitól, az a forradalmakban csak katasztrófát láthat, mint Szekfű. A forradalmat részben előkészítő, részben lassító reformmozgalmat csak hanyatlásként értékelheti.

Szekfű elfordult a liberalizmustól a tekintélyelv tagadása és ennek keretében az egyház politikai befolyásának elvi elutasítása miatt is. „A liberalizmus abszolút monarchiák és rendi alkotmányok ellen kelvén harcra, érthető, hogy a rendi és abszolút múltat, a rendi és abszolút tekintélyt tagadta. Itt azonban nem állott meg; forradalmi és racionalista eredetére emlékezve, szükségtelenül tagadott olyan tekintélyeket is, melyek az abszolútizmussal és rendiséggel legföllebb ha időleges, felbontható, de semmiképp sem szerves kapcsolatban állottak. Ezen tekintélyi erők között a leghatalmasabb s a liberalizmustól leginkább félreismert volt a kereszténység, különösképpen a katolikus egyház. Józanul átgondolt hivatalos programjaiban ugyan óvakodott nyíltan állást foglalni s megelégedett a szabad vallás hirdetésével, mégis a liberális ideológiának s nem kevésbé frazeológiának állandó rekvizituma volt az Egyház elleni izgatás” — vallja be Szekfű a liberális állammal szemben érzett ellenszenvének egyik fő okát, majd így folytatja. „Pedig az Egyházzal megegyeznie annál inkább kívánatos lett volna, minél inkább eltért a merev liberális dogma forradalmi és racionalis tartalmával a keresztény világfelfogástól. Egyrészt az emberek eredeti jóságában, természetes értelmében való hit, másrészt az eredendő bűnnek keresztény dogmája; egyrészt a Társadalmi Szerződés egyéni szabadságelmélete, másrészt az Add meg a császárnak, ami a császáré fegyelmező elve; itt Szabadság, ott Tekintély; itt Ész, ott Erkölc; itt jogok könyörtelensége, ott felebaráti szeretet, — mélyebbre ható különbségeket alig lehet elképzelni. Másként állott a dolog a liberalizmus gyakorlati kívánságaival, a politikai, társadalmi és egyéni szabadságokkal, melyeknek legnagyobb része — véli Szekfű — nem ellenkezett a kereszténységgel, sőt még a szabad vallás és oktatás dogmatikus formulázása, az Egyház és Állam elválasztása is megvalósítható volna, példa rá Amerika, az Egyház beleegyezésével. A liberalizmustól függött tehát e gyakorlati, megvalósítható tanokat állítani előtérbe,

⁴³ Kossuth programjának tartalmára és a polgári történetírás optikai csúszására vö. Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bpest. 1949. 120. l.

^{43a} Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. k. Bpest. 1952. 341—433. l.

s az egyházellenes forradalmi frazeológiát megszüntetni, amely esetben a keresztény világhatalommal párhuzamosan, nem ellentétben működhetett volna.”⁴⁴

Kossuth elvi liberalizmusa, bár a pozitív reformokat illetően — szerinte — megegyezett Széchenyiével, azzal a veszedelmes következménnyel járt, hogy „a katolikus egyház is elszakadt a reformmozgalomtól, melyben a liberalizmus távolmaradása esetén előbb-utóbb résztvett volna”.⁴⁵ Az egyházi javak szekularizációjának, a vallási kérdéseknek a feszegetése az országgyűlésen: ezek távolították el a klérust a liberális reformmozgalomtól. Mindez eltér a valóságtól. Kossuth reformkövetelései — tudjuk — nem egyeztek Széchenyiével. Ennél nem kisebb elrugaszkodás a valóságtól, hogy a katolikus klérus sem csupán e kérdések felvetése miatt, hanem *általában* — polgári reformtörékvéseik miatt — állt szemben a liberálisokkal. A klérus képviselőinek felszólalásai az egyes reformkori országgyűléseken erről tanúskodnak. A valóságtól eltérő ábrázolás ez alkalommal a szellemtörténetírás ismert eszközeinek igénybevételével — az előre kitervelt konstrukcióba nem illő tények elhallgatásával történt meg.

A „*Magyar Történet*” köteteiben az egyházak kulturális tevékenységét és a vallásos szellemű nevelésben játszott szerepének jelentőségét állította első helyre. Rögtön utána pedig az egyház fontosságát hangsúlyozta a fennálló rend, előbb a Habsburg abszolutizmus, majd a kiegyezési rendszer védelmében. Habsburgbarát állásfoglalása meggátolta pl. abban, hogy rámutasson Hám János vagy az őt követő hercegprímások hazaáruló szerepére. Szépítette a katolikus egyház erőszakos térítő módszereit a XVIII. században. Annál nagyobb lelkesedéssel és írói készségének minden színét felhasználva ábrázolta a klérusnak a feudális hierarchia elismerésére, a fennálló rendbe való beletnyugvásra nevelő tevékenységét, a jórészt egyháziak által megteremtett katolikus-barokk kultúra fontosságát. A XIX. és XX. század eseményeiről szóló kötetben éppen amiatt fájlalta a vallásos érzés hanyatlását, panaszolta — igazságtalanul — az egyház nevelői tevékenységének csökkenését, mert így — mondá — lehetővé vált a szerinte radikális pozitívista, polgári materialista filozófia és a polgári radikális politikai irányzat, valamint a materializmus behatolása a tömegekbe és fellázításuk a meglevő viszonyok ellen, vagyis a forradalom szellemi előkészítése.

Szekfü azonban a múlt felé fordulva kortársaihoz szólt. Amikor — az egyik fenti idézet tanúsága szerint — valósággal felkínálta az egyház szövetségét, segítségét az uralkodó osztályok vallásilag közömbös csoportjai számára, ajánlatának lényege az volt: fogjon össze az egyház és a laicizált államhatalom a fennálló rend, a kapitalizmus védelme érdekében. Az egyházra az imperiaлизм korában általában, hazánkban pedig 1919 után különösen fontos szerep várt a fennálló rend védelmében. Klebelsberg Kunó gróf, a Bethlen-kormány kultuszminisztere, a művelődéspolitikai hivatalos szóvivője számos alkalommal figyelmeztetett az egyházak fontos szerepére a forradalom, a marxizmus, a proletárdiktatúra és a szocializmus elleni küzdelemben. „Tökéletesen elhibázott akció lenne, ha a történelmi egyházak egymás ellen akarnának küzdeni . . . A radikalizmus olyan front, amellyel szemben a magyar történelmi egyházak egyesült erővel fordulhatnak ahelyett, hogy egymás ellen folytatott harcra

⁴⁴ Három Nemzedék 82—83. 1.

⁴⁵ Uo. 127. 1.

fecsérelnék a maguk erejét. A hitetlenség, a radikalizmus frontja az, amely az Istent és a hazát megtámadja”⁴⁶ — mondotta egyik országgyűlési beszédben. „A nagy világnézeti harcot a szociáldemokráciával nem az államok, hanem az egyházak fogják megvívni” — mondotta más alkalommal, majd így folytatta: „... a parlamentáris államhatalom nem lehet gát a szociáldemokráciával szemben, mert ha kormányzati hibák vagy véletlenek szerencsétlen találkozása következtében a baloldali gondolkodás megerősödne, egyik jövő választás a legkínosabb meglepetéseket hozhatná, amely esetben éppen az államhatalom — kerülhetne radikális vagy éppen szocialisztikus irányú politikusok kezébe” ... „A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni és az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a harc célja lesz. Az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni ... Egyházainkban meg kell lennie a belső erőnek arra, hogy a tömegek további dekrisztianizálásának gátat tudjanak vetni. Ez reánk nézve lét vagy nemlét kérdése”.⁴⁷ Szekfü és Klebelsberg nézeteinek egybevetése is igazolja, hogy Szekfü a hivatalos kormánypolitika szándékainak megfelelően és az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatában tért el a történelmi valóságtól.

Ha azonban valaki a felsemült adatok után sem fogadná el bizonyított tényként Szekfü Gyula marxizmus- és forradalom-ellenességét, azt talán inkább meggyőzik magának Szekfünek közvetlenül a szocializmusról és a forradalomról vallott nézetei. A kiegyezés korabeli liberális kormányokat súlyosan elmarasztalta, mert nem tudták lecsillapítani az osztályellentéteket és „az osztályok egyikét vagy másikát koncessziók által megnyugtatva, forradalmi lépésektől visszatartani”.⁴⁸ A marxizmusról pedig az a véleménye, hogy az osztályharc elidegeníti tőle az értelmiséget és a parasztságot, holott ezeknek — szerinte — az új ipari munkásságnál még sokkal nagyobb érdekük volna a kapitalizmus megdöntése. „Így maradt magára a marxizmus az ipari munkássággal s így lesz kénytelen, akarva nem akarva, levetni a magára aggatott demokrata allűröket ... s a zsákutcából amelybe az »osztályharc« által került, forradalom, a proletárság abszolutizmusa által menekülni.” A nyugati szocialisták — írja — ezt a lépést még nem merték megtenni, mert tudják, hogy „a gyűlöletre és önérzetre nevelt szerencsétlen proletariátus a hatalom birtokában tüzet fog gyújtani, mely világéggéssé növekedhetik”. Ezért a nyugati szocializmus kétségbeesett erőfeszítéseket tesz az osztályharc leszerelésére, „miből előbb-utóbb meg fog születni a marxizmus revíziója, nem hal felé Ázsiában, hanem emberibb, konzervatívabb, keresztényi és európai szellemben”.⁴⁹

Szekfü megértette, hogy a jobboldali szociáldemokrácia opportunizmusa nem forradalmi elmélet és hogy a burzsoázia érdekét szolgálja. Ezért is lelkesedett érte. Egy jó szava sem volt a forradalmi marxizmushoz, a bolsevizmushoz éppen annak forradalmisága és nem — mint hirdette — „ázsiai” volta

⁴⁶ A kultuszterea programja. Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. (Bpest. 1927). 517. l.

⁴⁷ Egyházaink történelmi felelőssége. Cikk a Nemzeti Újság 1925. IV. 12. számában. Uo. 634. és 635. l. „Rettenctes az, hogy egy egyház a harcot a szocializmussal szemben elveszti. Ez történt Oroszországban”. Uo. 636. l.

⁴⁸ A magyar állam életrajza. II. kiad. 205—206. l.

⁴⁹ Három nemzedék 356. és 357. l.

miatt.⁵⁰ Hiszen ugyanakkor Szekfü nagyon büszke volt a magyarság keleti, „ázsiai” eredetére és ebből állítólag megőrzött, változatlan, örök sajátosságaira. Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy teljesen elvesztette minden hűvös mértéktartását és sokszor hangoztatott objektivitásának még a látszatát sem tudta megővni, amikor a magyarországi proletárforradalomról és annak résztvevőiről írt. „A magyarországi bolsevizmus a magyar társadalom régi betegségének bizonyítéka és ennél fogva mindnyájunknak egyformán szégyene.” „Még nagyobb szégyene a magyarországi szocializmusnak, melynek bolsevista epizódját nem hiába emlegetik nyugati szocialisták elrettentő példa gyanánt. A bolsevizmushoz a tömegekben akkora közönyösség és gondolkodáshiány és durva hatalmi vágy kellett, a vezetőkben pedig a felelőtlenségnek s a politikai, sőt általában szellemi korlátoltságnak olyan mértéke, amilyent még a marxizmus egyoldalúsága is ritkán produkál. És itt, leszámítva az Oroszországból jött táborkart, mely gonosztevőtípusokból állván, a történetírót kevéssé érdekli, a szocialista vezetők lelki struktúrájában lehetetlen észre nem venni a politikai felfogásnak sajátosságosan korlátozott voltát, amiben különben az októberi vezetők is (értsd: Károlyi Mihályék és a polgári radikálisok. — M. Gy.) osztozkodnak.”⁵¹ Úgy tűnik, ezek az izzó gyűlölettől fűtött szavak nem szorulnak magyarázatra. Magukért beszélnek és egyúttal megvilágítják, miért ítélte el Szekfü a történelem eseményeinek ábrázolása során minden alkalommal a forradalmakat és haladó mozgalmakat.⁵²

Igaz, hogy földreformot és megfelelő telepítési politikát azért is követelt 1919 után, hogy — az uralkodó osztály szándékainak megfelelően — elejét vegyék az újabb forradalomnak, de ugyanakkor ő maga őszintén kívánta ezt, mert hasznosnak tartotta volna a meglevő földbirtokviszonyok bizonyos

⁵⁰ Ugyanilyen szovjetellenes élű a török hódoltságot elítélő ábrázolása is, ahol a török uralmat szintén ázsiai elmaradottságára utalva részesítette — igen sok joggal — megsemmisítő bírálathoz. Ugyanakkor nem ítélte el a legalább annyi kárt okozó Habsburg függést. Erről a későbbiek során még részletesen szó lesz.

⁵¹ A magyar állam életrajza. Id. kiad. 210. l.

⁵² Szekfü Gyula forradalomellenes koncepciója teljesen megegyezett a hivatalos politikai állásponttal. Kornis Gyula kegyesrendi szerzetes, egyetemi tanár, Klebelsberg Kunó államtitkára például ugyanilyen nézeteket vallott. „Nemzeti tragikumunknak, mely az 1918. októberi forradalommal kezdődik, főforrása éppen az, hogy a történeti talajt elvesztettük lábunk alól: először Nyugatról, majd Keletről importált szellemi áruk, amelyeknek igen fúrge emberkereskedői voltak, inficiáltak bennünket: amaz volt a polgári radikalizmus és nemzetközi szociáldemokrácia, emez a szovjetrendszer. Mindegyik idegen a magyar történeti néplélektől; mihelyt szuggesztíójuk alól felocsúdott, le is rázta őket.” (Kultúrfönlényünk kérdése [1921] c. tanulmánya. Kultúra és politika c. kötetében Bpest. 1928. 47. l.) Kornis persze hallgatott arról, hogy ha annyira idegen volt e két eszmei irány a magyar lélektől, mi lehetett az oka annak, hogy a magyar dolgozó nép mégis „szuggesztíójuk” alá került? Hallgatása érthető, hiszen ha választ adna rá, kénytelen volna a forradalmak okairól és a tömegek elkeseredettségéről, harsi elszántságáról is szólni. Már pedig ez nem volt a célja, hanem éppen az ellenkező. Ezt Kornis nyíltan be is vallotta: „Az iskola kétségkívül nem hajtható semmiféle pártpolitika szolgálatába. Azonban itt nem erről van szó. Mivel az állam elsősorban hatalmi szervezet, megszűnnék állam lenni, mihelyt bensejében, sőt iskoláiban, oly törekvéseket megtúrne, melyek hatalmát föl akarják oszlatni.” „Az államnak minden internacionális fölforgató politikai pártszervezést csirájában el kell fojtania, ennek képviselőit az iskolából eltávolítania.” (Kultúrpolitikánk irányelvei [1921]. Id. köt. 19. l.) „Kultúrpolitikánk eddig az állam létét a centrifugális nemzetiségi erőktől féltette s elsősorban az ezek ellen való védelem irányította. Ma a nemzetközi forradalmi gondolat ellen kell legnagyobb eréllyel fordulnia” — fűzte tovább Kornis gondolatainak láncszemeit. (Uo. 19—20. l.) Ez legalább világos beszéd és minden további magyarázatot fölöslegessé tesz.

szerény megváltoztatását. „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában — a két forradalomból levont reakciós tanulságként — elsősorban amiatt bírálta a kiegyezés időszakának kormányait, mert elmulasztották „a földhöz ragaszkodó társadalmi tényezőknek, a Magyarországon számbelileg leghatalmasabb parasztształynak nevelését és megszervezését”. A polgári liberalizmusnak szemére veti a szociális előrelátás hiányát, mert „mindennemű földreformgondolatot elmellőzött és elutasított, és ezzel elmulasztotta, hogy a szélsőséges európai ideákat magyartalanul képviselő ipari szocializmussal szemben a magyar földművelő osztályból minden eshetőségre kész, öntudatos tömeget szervezzen”, amelyet 1918-ban fel lehetett volna vonultatni a forradalommal szemben.⁵³ A magyar Vendéet, a XVIII. század vége francia ellenforradalmi parasztfelkelésének korszerű magyarországi változatát óhajtotta volna Szekfü 1918-ban. Ezt az okulást merítették az ellenforradalmi uralkodó osztályok és ideológusaik 1918 polgári-demokratikus és 1919 proletárforradalmából. Szekfü itt félreérthetetlenül azért kesergett, mert a földreform elmulasztása miatt 1918-ban nem lehetett kijátszani a parasztságot a munkásosztály és — ami ezzel egyet jelentett — a forradalom ellen. Nem lehetett időben megvalósított polgári-demokratikus rendszabályokkal vagy akár csak látszatintézkedésekkel is útját állni a robbanásnak és megvédeni az osztályuralmat az 1918-ból kinőtt proletárdiktatúrától.⁵⁴

A Nagyatádi-féle földreform ideig-óráig elhomályosította a paraszti tömegek látását. A 20-as évek második fele, de még inkább az 1929—1933. évi gazdasági válság letépte a hályogot a parasztság szeméről. A munkásosztály forradalmi harcai mellett fellángoló paraszti megmozdulások gondolkodóba ejtették az uralkodó osztályokat és ideológusaikat. Újra fölrémlett előttük 1919 veszedelme. Új ideológiai eszközök kellettek a már-már megrendülni látszó osztályuralom megvédéséhez. Erre annál inkább szükség volt, mert a politikai élet vezetése a fináncsökés-nagybirtokos osztályszövetségen belül — látszatra — a nagybirtokos főurak kezében volt. Ők álltak a politikai élet előterében, míg a finánctóke — az állami politika fő mozgatója — meghúzódott a háttérben. A finánctóke urai személyesen nem vettek részt a kormányban. Így hát történetírójuk feladata elsősorban a közélet színpadának reflektorfényében álló főiri nagybirtok vezető szerepének igazolásában állott. Sor került a nagybirtok történeti funkciójának ábrázolására, hogy a tömegek tudatába bevigyék: évszázadok hagyományai alapján érdemelték ki a nagybirtokos főurak az irányítást, hiszen a múltban felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek a hazának. Méltányos és szükséges tehát a nagybirtok azóta egyre fontosabb gazdasági és politikai szerepének változatlan fenntartása. Ezt a gondolatmenetet Szekfü Gyula fejtette ki a finánctóke és a vele szövetséges egyházi és világi nagybirtok folyóiratában, a Bethlen István által irányított és Szekfü szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemle*-ben.⁵⁵ Konkrét történelmi

⁵³ I. m. 207. l.

⁵⁴ Ugyancsak forradalomellenes céllal értékelte a Nagyatádi Szabó-féle földreformot is. A keresztény politika állandósulásának az a feltétele — írta —, hogy emelje a parasztság anyagi és szellemi erejét és „ezzel elejét vegye a szocializmus konkurenciájának”. Ebből a szempontból „elsőrendű fontossága van a földreformnak és szinte bizonyos, hogy az a világfelfogási irányzat, mely a földnélküli parasztot becsületesen földhöz juttatja, hosszú időre megszerzi magának ezen osztály rokonszenvét”. *A magyar állam életrajza*. Id. kiad. 220. l.

⁵⁵ A magyar nagybirtok történeti szerepéről. *Magyar Szemle* 1928. II. k. 305—314. l.

eseményekre koncepcióját a „*Magyar Történet*” 1928 óta megjelent kötetekben alkalmazta. A török elleni védelem kérdéseinek tárgyalása során pl. a hangsúly Szekfünél a főuraknak a végvárok katonáit ellátó, az ország védelmét megszervező és egyéb hasonló tevékenységén volt. Csak úgy mellékesen említette meg, hogy a nagybirtokosoknak milyen roppant gazdasági lehetőséget jelentett a hadseregellátás és a várvédelem megszervezése, fenntartása.⁵⁶ A korábbi művekhez képest a nagy összefoglalásban mind Deák, mind a jómódú birtokosnemesség 48 előtti szerepe ennek az elgondolásnak a szolgálatában zsugorodott össze sokkal kisebbre. Eltűnt Széchenyi és Deák csaknem egyenértékű szerepeltetése és átadta a helyét olyan értékelésnek, amely csak Széchenyi tevékenységét ítélte örökérvényűnek. A jómódú birtokosnemesség is elvesztette immár azt a jelentőségét, amit Szekfü még a „*Három Nemzedék*”-ben neki tulajdonított. A reform egyedüli forrása azonban most már nem csupán Széchenyi lett, a lángész, aki egymaga és önmaga egyéni zsenialitásának feltételeiből merítve kezdeményezi a reformokat, ahogyan ez még a „*Három Nemzedék*”-ben is olvasható. „A reformnak csak a nagybirtokososztálynak, vagyon, családfa, országos méltóság által függetlenné tett soraiból lehetett jönnie” — írta most már Szekfü — Széchenyivel kapcsolatban.⁵⁷

Ennél az elképzelésnél hatékonyabbnak vélt eszköze volt az uralkodó osztályok ideológusainak az osztályellentétek tompítására és az 1929—1933. évi osztályharcok tanúsága szerint újra fenyegető forradalmi veszély megelőzésére: „az úr és paraszt a magyar élet egységében” elmélet. Ez az elgondolás — bevallottan — nem csupán a marxizmus ellen, hanem egyúttal a népi íróknak — nagybirtokellenességük folytán — haladó elemeket jócskán tartalmazó nézeteivel szemben is felvonultatott harci eszköz volt. A nagybirtok megvédése és a paraszti osztályharc leszerelése végett Szekfü immár felhagyott korábbi nézeteivel. Míg a „*Három Nemzedék*”-ben nem sok szót vesztegetett a parasztságra, a „*Történetpolitikai Tanulmányok*”-ban pedig öntudatlan és így elhanyagolható tömegként kezelte, a „*Magyar Történet*”-ben más nézetet vallott. Ennek a felfogásnak elvi megalapozását *Asztalos Miklós* és *Pethő Sándor* összefoglaló történeti művéhez írt bevezetőjében végezte el.⁵⁸ Itt fejtette ki, hogy a történeti személyiségek a nép talajából nőttek ki, és a nemzet a nép öntudatosult része. A nemzet nem a biológiaiilag egy fajhoz tartozó emberek csoportja, hanem olyan nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak a gyökerei, „melynek, mint minden élő kollektívumnak, megvan a maga lelkesége”. Ez a kollektív lelkeség, a magyar nép szellemi és gazdasági viszonyaival együtt ezeréves fejlődés terméke.⁵⁹ A szellemtörténet már ismert eszköztét, a „néplélek” misztikus, irracionális fogalmát vette igénybe Szekfü az osztályellentétek tompításának, az osztályharc leszerelésének érdekében. Célját azonban nem csupán örök erkölcsi sajátosságok, a nép változatlan lelki alkatának hirdetése és így minden alapvető változás tagadása útján, vagyis közvetett eljárással kívánta elérni, mint korábbi műveiben, hanem főleg egyenes, közvetlen módszerrel is. Kertelés nélkül, nyíltan harcolt mind a marxizmus, mind a népiek felfogása ellen, kijelentvén, hogy a „nép története nem azon adatok felsorolásából áll, milyen robottal tartozott és miként nyom-

⁵⁶ *Magyar Történet* (Első kiadás) IV. k. 181., 198., 202. l.

⁵⁷ *Magyar Történet* VII. k. 103. l.

⁵⁸ *A magyar nemzet története ósidőktől napjainkig*. Bpest. 1933.

⁵⁹ *Bevezetés* VI. l.

ták el urai a különböző korszakokban. Az is bizonyos már, hogy nem is volt mindig elnyomva, és sorsát nem lehet egyszeri katasztrófa szenvedőjével, egy Dózsa nevével szimbolizálni. A magyar nép történeti fogalmát semmiféle osztályszemléletbe nem lehet beszorítani; az, aki egyetlen osztályért lelkesedve közeledik hozzá, *legyen az történeti osztályérdek, vagy neoparaszt szemlélet* (kiemelés tőlem, M. Gy.), összetöri a múlt tükrét... Népünk és időnként feltűnedező osztályai, kiemelkedő rétegei hatalmas kollektív egységet alkottak, amióta a nagy finn-ugor Magyar törzs összeolvadt az Ural európai lejtőjén a néhány nyugat felé menekülő türk törzsszel, amióta tehát megszületett a magyar nemzet, születésekor is európai teremtmény.⁶⁰ A történelmi múlt szereplői és történetük — eme ősi, kollektív és minden időben ható lelkiség működése folytán — a miénk, ha nem is vagyunk vérszerinti leszármazóik. A közös lelkiség hatott bennük, és hat a kései utódokra is, — hirdeti Szekfü, és ebből vonja le az „úr és paraszt egységéről” szóló végkövetkeztetését ilyenképpen: „Urak és jobbagyok, végvári katonák és barokk főpapok, mind mi vagyunk, sorsunk a mienk, és a mi sorsunk az övék.”⁶¹

Ez az elvi álláspont a „*Magyar Történel*” kötetekben vált élő történetírói gyakorlattá. Így például a Mátyás király uralkodásáról szóló részben az a megállapítás olvasható, hogy Mátyás hatalma szervesen nőtt ki a magyar nemzetből, államból és ethnikumból és „... végső fokon Mátyás a magyar faj európai megszemélyesítője... Fejedelmi méltóságát ez a faji öntudat, nemzeti elhivatottságának ösztönös érzete magasztosította fel, de nem kevésbé a renaissance-gondolkodás is, mely arisztokrata természetéhez képest a világ hatalmasait élesen kiemelte a tömegből.”⁶² A szellemtörténet módszerének ismeretében — úgy tűnik — nem szükséges bővebb elemzés ahhoz, hogy rábukkanjunk eme történetiszemlélet ismeretelméleti-módszerbeli és világnézeti forrására. Éppen az eredők ismeretében nem lephet meg az sem, hogy Szekfü ezt az állítását semmiféle konkrét ténnyel, közvetlen bizonyító adattal nem erősítette meg, mert ilyen nem állt és nem is állhatott rendelkezésére, hiszen egész okfejtése nem egyéb ködös, romantikus misztikába burkolt önkényes pszichologizálásnál. A Mátyás-portré megrajzolása során a király egyéniségében „magyaros faji sajátosságokat” vél felfedezni.⁶³ A XVIII. század történelmével foglalkozó kötet lapozgatása közben az úr és paraszt egységéről vallott nézet konkrét alkalmazásának egyik újabb szép példája kerül az olvasó elé: „A barokk ideál hosszú és mély hatására jellemző, hogy a gesztus és frazeológia, mely valamikor e büszke életformának kísérője volt, utóbb magára maradt és önálló életet élve is tovább uralkodott a magyarság széles rétegein. Történetünkben semmi nyoma annak, mintha köznemességünk régi századokban a külsőségeknek és a szóbő retorikának híve lett volna; ellenkezőleg, a magyar paraszt szótlanságából és realizmusából is joggal következtethetünk arra, hogy a köznemesség helyébe lépő középosztályunknak e gyakran gyógyíthatatlannak tetsző külsőség- és frázisztizteleto nem egyéb, mint tartalmától megfosztott barokk dekoráció.”⁶⁴ A példák száma növelhető. Valamennyi arról tesz bizonyosságot, hogy Szekfü a művelt, nagytudású történetíró kifino-

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. VII. 1.

⁶² Magyar Történel III. 337. l.

⁶³ Uo. 344. l.

⁶⁴ Magyar Történel VI. k. 169. l.

mult módszereivel, minden durva és közvetlen aktualizálást elkerülve, burkoltan, de mégis úgy, hogy minden olvasója értsen belőle, a múlt eseményeit a maga korabeli időszerű politikai céljainak megfelelően értelmezte.

Osztályharc helyett osztálybéke, osztályérdek helyett osztályok fölötti közös „nemzeti” érdek: ez volt Szekfü mondanivalójának a lényege. És hogy ezt elég meggyőzően csöpögtethesse széleskörű olvasóközönségének lelkébe, nem riadt vissza a valóság olyan elferdítésétől sem, mint a parasztság helyzetének idillikus ábrázolása. A „*Magyar Történet*” utolsó kötetében pl. nem említette a földesúri terhek növekedését és az úri földrablást a 48 előtti évtizedekben, a jobbágysors rosszabbodásának a legfőbb tényezőit. Szerinte a parasztság Mária Terézia úrbéri szabályozása óta rendezett viszonyok között élt és biztos gazdasági helyzetében fogékonyabb volt a kiváltságos osztályokból kiinduló nemzeti hatásra, mert földesurától „kenyéririgység és gyűlölet” nem választotta el.⁶⁵ Ebből az idillből vezette le Szekfü a valóság további eltorzításával a nemzeti egységfront kialakulását. Nálunk azért nem törhettek ki az észak-német és az 1846. évi lengyel parasztmozgalmakhoz hasonló lázadások — írta —, mert a jobbágyság kedvező viszonyok között élt és így „a modern liberális lelkületű felső osztályok és a még középkori gazdasági formákban élő parasztság”⁶⁶ nem fordultak egymás ellen, hanem egyesültek. E nézeteknek ellentmondó adatokat már egykorúak (Széchenyi, Wesselényi művei és számos röpirat) írásai, az 1832—36. évi országgyűlés tárgyalásának jegyzőkönyvei is feltártak. Takács Mária bölcsészdoktori értekezése igen sok ilyen természetű adatot gyűjtött össze. Szekfü mindezeket a műveket ismerte és a „*Magyar Történet*” utolsó kötetéhez használta is (Takács Mária írására külön is utalt), de elhallgatta a koncepciójának ellentmondó tényeket.⁶⁷

Szekfü semmiképp sem kívánta csorbítani az uralkodó osztályok jogait. Iparkodott javítani a paraszti sorson, de úgy, hogy a birtokos urak se járjanak rosszul. Ezt az igyekezetét tükrözte egy, ugyancsak 1934-ben megjelent munkához írt előszava is, amely egyúttal további magyarázattal szolgál a nagy történeti összefoglalásban kifejtett állásponthez. „Nem marad tehát egyéb hátra — írta hosszabb fejtegetésből levont végkövetkeztetésként —, mint a telepítés és ezzel kapcsolatban a földbirtok reformja.” Nem titkolta azt sem, hogy „ez parancsoló szükségesség, és belső zavarok lehetősége nélkül nem halasztható”⁶⁸

Szükségésnek tartotta az újabb, mérsékelt földreformot, hogy megelőzzék az osztályharc kiéleződését és a munkás-paraszt összefogást. A népi egység misztikus, irracionális elemekkel átszótt elmélete pedig a marxizmus elleni eszmei harc fegyveréül is szolgált. Ez volt a felfogása 1941-ig.

A marxizmus, a proletárdiktatúra elleni harca során helytelenül ábrázolta olyan forradalmárainkat, mint Petőfi Sándor és Ady Endre. Szekfü Petőfi plebejus forradalmiságát szembeállította a proletárdiktatúrával. Petőfi Sándort a magyar nacionalizmus bajnokává alacsonyította le, aki pedig egész élet-

⁶⁵ Magyar Történet VII. k. 173. l.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Takács Mária műve: Társadalmi állapotok és törekvések 1830—1847. Bpest. 1909. A marxista történetírás eredményeit összefoglalja: *Arató Endre—Mérei Gyula—Spira György—Varga Zoltán*: Magyarország története 1790—1849. Egyetemi tankönyv, Bpest. 1957. 138—142., 164—167., 179—181., 192—196., 288—291. lapok.

⁶⁸ Előszó *Matolcsy Mátyás*: Az új földreform munkaterve (Bpest. 1934) c. munkájához. 1—2. l.

művével a világforradalom és a világszabadság ügyének költője volt, hősi halála is ezért az ügyért ember által hozható legnagyobb áldozat volt. Elutasította azt a kétségtelenül egyoldalú nézetet, amely Petőfiben „a magyar hon- és szabadságszeretet ritka szépségű típusát ünnepelte”. Felfogása szerint „az a tisztultabb felfogása az egyéni nagyságnak, melyhez a modern történetkutatás, a lelki életnek történeti vizsgálata juttatja el az embert: éppen az egyéni nagyság, a hősök tiszteletének érdekében követeli tőlünk, hogy ne tipizáljunk”.⁶⁹ Büszke öntudattal jelentette ki: „A mi történetfelfogásunk abban különbözik az előttünk járt nemzedékétől, hogy kötelességének tartva a lelket . . . megbecsülni, nem követeli többé magának azt a jogot, hogy állítólagos magasabb érdekekből egy-egy géniuszunkról hiányos . . . képet nyújtson.”⁷⁰ E bevezető után érdemes szemügyre venni, hogy Szekfi — minden fogadkozása ellenére — milyen kifinomult módszerekkel retusálta Petőfi képét a saját korabeli uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően. Az a teljesnek mondott kép, amit ő nyújtott, sokkal hiányosabb és főleg jobban eltér a valóságtól, mint az a kép, amelyet fölényes mozdulattal félretolt. Tudomásul vette Petőfi forradalmiságát, a világszabadságért érzett rajongását és nemzetközi, republikánus voltát,⁷¹ mert „félő gonddal kell tudomásul vennünk mindazt, ami egy olyan géniusz lelkéből való, aminő Petőfi volt — még akkor is, ha belőle gyakorlati haszon nem származik”.⁷² Petőfinek — Szekfi véleménye szerint — gyakorlatilag haszontalan világforradalmisága, nemzetközi republikánussága pártpolitikai elfogultságából fakadt. Az ifjú lángész a francia radikálisok mintájára gyűlölte a feudális hatalom maradványait és ezen a réven történetietlen történet-szemleletre tett szert. Politikai elfogultsága diktálta királyellenes verseit, amelyekben a művészi érdeket elnyomja a politikai, szétrobbantja, vagy legalább megbénítja a költői koncepciót. Doktrinér és irrealisztikus történetfelfogása „nemcsak verseit, az egész embert is irrealisztikussá, szinte gyermeggé teszi olykor, amikor történetről beszél”.⁷³ Ha az emberi múltról szól, mindig ez az irrealitás bukkan elő műveiből. „Forradalmisága — folytatta Szekfi — sokkal fontosabb és értékesebb akkor, mikor abban az ő közvetlen cselekvő akarata nyilatkozik meg.”⁷⁴ Ezek után azt várná az olvasó, hogy Szekfi, ha el is ítélte Petőfinek a múlttól szóló verseit, az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc eseményeinek ihletésére fogant forradalmi verseit érdemükhöz méltóan fogja értékelni. Annál nagyobb lesz csalódása, ha tovább olvassa a történetíró fejtegetéseit. „Ez a nagy európai géniusz, ki forradalmi előhangulatában a kontinens legkisebb és legtávolabbi rázkódtatásaira is egész idegrendszerével reagál”, „48 nyarán már tisztán látja, hogy a harc világszabadság helyett az ő maroknyi népének fennmaradásáért, egy egész elnyomó világ ellenében való megmentéséért fog megindulni. A forradalmi romanticizmus általános emberiből nemzetivé, lángoló sovínisztává alakult; Petőfi felébredt a Világszabadság fellengő álmaiból és teljes frissességében, realisztikus felfogótehetségének csorbíthatatlanságával ott áll megint a Kis-Kunság földjén, a haza i

⁶⁹ *Szekfi Gyula*: Petőfi centenáriumi (Történetpolitikai tanulmányok. A Napkelet könyvtára. 3.) Bpest. 1924. 111. l.

⁷⁰ Uo. 112. l.

⁷¹ Uo. 113. l.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo. 114. l.

talajon . . . Republikánus érzelmeit ezután sem tagadja meg, ezután is ír általános forradalmi doktrinák terjesztésére . . . de erkölcsisége és tiszta géniusza nem itt van többé érdekelve. Általános forradalmi költészete nem lebeghet többé az »Egy gondolat« eszmei magasságában, mióta a haza veszélyben van . . . mióta . . . nem a világszabadságért, a nagy testvériségért, hanem a honi föld védelméért rác és oláh, osztrák és tót ellenében” folyik a küzdelem.⁷⁵ „A nemzeti szolidaritás minden egyéb meggondolást elűz tőle, amikor a magyar föld integritását kell megvédeni: nincs többé rabszolga és úr, csak magyar és nem-magyar és minden magyar az ő embere és minden nem-magyar az ő ellensége. Nincs szó kiegyezésről, sem kompromisszumról, sem a nemzetiségeknek engedmények által leendő leszereléséről; a doktrinér liberális visszatér a történeti nacionalizmushoz és fölveti a kérdést: ki legyen úr itt, az ezer éven át magyar földön?”⁷⁶

Tagadhatatlan: Petőfi nacionalista volt és ez politikai arkéjének ha nem is vonzó és nem is helyeselhető, de a korabeli társadalmi-gazdasági viszonyokból magyarázható vonása. Viszont az sem tagadható — és ezt Szekfü sem teszi —, hogy Petőfi haláláig írt forradalmi, republikánus verseket. Szekfü azzal tért el a valóságtól, hogy mesterségesen elkülönítette egymástól Petőfi demokratikus internacionalizmusát, forradalmiságát és nacionalista szálakkal jöcskán átszőtt hazafiságát. Egymástól elválasztva tárgyalta e két, az igazi Petőfiben egymással eltérhetetlenül összefonódott szálát és hazafiságából csak a negatív, a nacionalista vonást emelte ki. Ezt állította előtérbe, ezt tekintette fő tényezőnek. Emellett Petőfi patriotizmusának pozitív oldala: a honvédelem az idegen elnyomóval szemben, háttérbe szorult, hazaszeretetétől, a hazai fejlődéstől elszakított forradalmisága és demokratikus nemzetközisége egyenesen jelentéktelen mellékkörülménnyé zsugorodott össze. Ilyen Petőfi-kép felelt meg a Horthy-korszak sovíniszta — 1919 óta a forradalom mindenféle változatától irtózó és már csak az osztályharc leszerelése végett is úr és paraszt, tőkés és munkás összefogását hirdető — uralkodó osztályainak. Petőfit is tanúságul hívták, költői arculatát szinte a felismerhetetlenségig megmásították, csakhogy behbizonyíthassák a tömegeknek: a forradalom nem lényeges az emberek sorsának alakulásában. Azt a nemzetek közötti harc s a nemzetközi erőviszonyok döntik el. A rankei koncepció, noha több áttételen keresztül, itt is érvényesült. *Ilyés Gyula*: Petőfi-je, *Révai József* Petőfi-tanulmányai,⁷⁷ *Hatvani Lajos* Petőfi-kutatásai óta, valamint a marxista történetírás legújabb eredményei alapján,⁷⁸ tárgyilag is bizonyítást nyert, hogy Petőfi költészetében csakúgy, mint politikai állásfoglalásában hazafiság és nemzetköziség, haladás és forradalom, magyar szabadság és világszabadság haláláig elválaszthatatlan egységben forrott össze egymással. A kutatások alapján az sem szorul külön bizonyításra, hogy Petőfi a forradalmat tekintette alapvetőnek és elengedhetetlenül szükségesnek az elnyomott népek, közte a magyar nép emberi szabadságának és nemzeti függetlenségének a kivívásához.

Talán nem lesz érdektelen összehasonlítás kedvéért ide iktatni Klebelsberg Kunó gróf véleményét Petőfiről: „Petőfi forradalmár volt, de nemzeti

⁷⁵ Uo. 114. és 115. l.

⁷⁶ Uo. 117. l.

⁷⁷ *Révai József*: Marxizmus, népiesség, magyarság és ugyanó: 48 útján. Bpest. 1948. c. munkáiban.

⁷⁸ A már idézett egyetemi tankönyvnek főleg 300—302., 320—327., 333—337., 344. 370—372., 384. lapjain.

forradalmár. Hazafias lírája a maga hatalmas lendületeit a nemzeti múlt szépségeiből és nagyságaiból merítette. Petőfi történeti érzéke és hazafisága 1848—49-iki forradalmunkat, mely nemcsak szabadságharc volt, hanem a társadalmi forradalom számos ismervét is magán viseli, belekötötte a nemzeti élet nagy folytonosságába.” „Ezzel homlokegyenest ellentétben az a forradalmi szellem, mely az 1918—19-iki összeomlásunkkor tombolta ki magát, ahistorikus és anacionális radikalizmus volt . . . Hirdetve a katedréről és a sajtó által, mind tovább harapódzott, míg a végén beletaszított bennünket az 1918. és az 1919. év posványába.”⁷⁹ A két nézet egybevetése megvilágítja, hogy Szekfű Gyula a hivatalos politikai irányzat céljainak megfelelően festette meg a költő-politikus Petőfi arcképét, nyilvánvalóan forradalomellenes, sőt kifejezetten proletárforradalomellenes céllal.

Ady Endre költészete se jutott jobb sorsra Szekfű írásaiiban. Szigeti József már kielégítően elemezte és meggyőzően világította meg a Tisza—Ady párhuzam reakciós célját.⁸⁰ Itt most nem is erről a kérdésről lesz szó, nem is ennek politikai összefüggéseiről. Inkább arról, hogyan került sor Szekfűnél Adynak Petőfihez hasonló szellemű méltatására. Ady Endre a hanyatló kor szülöttjeként küzd élete fogytáig a hanyatlás erői ellen — írja róla Szekfű. — Ez a „magyar vér”-ből származó költő azonban testileg-lelkileg gyöngé alkatú s alámerül az ingoványban. Erkölcsi értéke is kisebb Tiszáénál „két, ég és földként eltérő élet, de mindkettő magyar élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban”.⁸¹ Ezután a német politikai romantika misztikus fogalmait idézgető, kissé szabódezsős stílusfordulat után a történetíró megfellebbezhetetlen kérlelhetetlenségével szögezi le, hogy Ady költészete rombolt, anarchiát terjesztett. „Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzüllesztetni törekedtek, de asszimilálatlan voltuk miatt nem egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, azt Ady közvetíté lendület nélkül írt, keservesen átkozódó »forradalmi« verseivel. De nemcsak a politikában volt ő a készülő anarchia harsonása: a polgári rend erkölcsi felfogásával is tüntetőleg szegzé szembe a Párizsban eltanult szabadosságot, a beteges csakazért-is erotikát.”⁸² Vajon hogyan juthatott el eddig Ady, aki ugyan „a 48 óta száradozó magyar nemességnek beteg virága”, de ugyanakkor „egyik utolsó öntudatos tagja” is volt? Hiszen Ady öntudata megérezte, hogy a nemesség „a magyar talajnak századokon át finomult képződménye”, melyet „a faji kiválasztottság jogán is megilletné itt a vezetés”, és e nemesi öntudatának birtokában ragaszkodott a magyar talajhoz.⁸³ Nem hitt a nemzeti és állami illúziókban, mint ugyancsak nemesi származású ellenfelei. Az elszegényedett nemes, Ady Lőrinc fia hitét vesztett magyar, aki felismeri kora magyarságán a hanyatlás jeleit és megveti az „úri” hivatal rongypompáját. Berzsenyi és Kölcsey óta ő az első magyar költő — írja Szekfű —, akinek költészetét az határozza meg, hogy „gyászos magyar hibákat” lát kora arculatán. Műveiben feltámadnak Széchenyi

⁷⁹ Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslati. 1916—1926. Bpest. 1927. 52. l.

⁸⁰ *Szigeti* : i. m. 164—165. l.

⁸¹ *Szekfű* : Három Nemzedék 363. l.

⁸² *Szekfű* : i. m. 363—364. l.

⁸³ Uo. 364. l.

víziói a nemzethalálról és a magyar parlagraól.⁸⁴ Hiába nehezedett azonban Ady lelkére a nemzeti vétkek súlya, erkölcsi felfogása már nem volt képes megmutatni a vétkek hanyatlásból kivezető utat. És ebben eltért Berzsenyitől, Kölcseytől. A „romlott kor adekvát költőjében” nem volt már meg Kölcsey hite és tisztult erkölcsisége. A költő fekete magyar éjben búsuló magyarjait senki sem vezethette ki a világoosságra. „Adynak politikai műveltsége és belátása sokkal gyarlóbb volt, semhogy tapasztalati úton, az események értékelése által ismerhette volna fel a nemzet kóros állapotát. A fajtáján elhatalmasodó bajokat ösztönével érzélte . . . annyira egy volt a magyar fajjal.”⁸⁵ Szekfü úgy vélte, hogy a magyarság gyermeki tulajdonságainál fogva Ady korában már életképtelen s kiszolgáltatottja „nála céltudatosabb, erősebben akaró fajoknak” a költő szerint idézve — „gácsnak, svábnak, zsidónak”. „A liberalizmus szabad versenyében az embertelen kapitalizmus idején a magyar fa sorsa korai hervadás” — így látta a történetíró, aki szerint ez a faji háttér teszi oly megrendítővé Adynak a magyar paraszt világháborúban játszott szerepéről festett képeit.⁸⁶ Adyt illúziómentessége, a nemzeti vétkeket korholó versei miatt ellenfelei nemzetellenesnek bélyegezték. „A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek.” „Politikai verseivel a polgári radikálisok forradalmát készíté elő . . . mert ő is hitt a forradalom önkéntelen bohócainak. Miután elpusztítandó rossznak tartá a fennálló viszonyokat, válogatás nélkül csatlakozott mindenkihez, ki az országban pusztítani akart. Ily elemek közé vegyülése lett egyik legfőbb oka annak, hogy a megértőbbeket, a jóakarató emberek többségét is elriasztotta magától.”⁸⁷ A hanyatló kor sötét erői a történelem egy röpké pillanatára még magyarságunkra is veszélyessé tették Adyban „nem a magyar akaratot vagy erkölcsöt — ezek belőle . . . sajnos hiányoztak —, de a leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt, mely közöttünk, az utóbbi nemzedékben, kinyilatkoztatá magát”.⁸⁸

Íme Szekfü Ady-portréja. A vonások sokban hasonlítanak a Petőfi-kép jellegéhez, hiszen az ábrázolás módszere is azonos. A szellemtörténeti módszer „intuicója” segítségével történő „beleélés” a hős lelki világába, nem egyéb átlátszó ürügynél, amely a pszichologizálás segítségével lehetőséget nyújt az önkényes belemagyarázásra, előre elképzelt konstrukció alkalmazására a történelmi személyiségről szóló előadásban. A reakciós ideológusok a valóságtól eltérő ábrázoláshoz igénybe szokták venni a faj mitikus fogalmát is. A feudális eredetű uralkodó osztályok ideológusainak Európa-szerte ismert eszköze volt ez már a XIX. század eleje óta és az önmagukat túlélte uralkodó osztályok uralmi jogosultságának igazolására használták fel. Ismeretes, hogy Ady a magyar fajt emlegetvén mindig a népet értette rajta. Mégpedig nemcsak a magyar parasztot, hanem a munkást is. Szekfü azért tartotta Adyt dekadensnek, akin egyébként valóban észlelhetők voltak a fin de siècle dekadenciájának hatásai, mert szembefordult osztályával, a nép mellé állt és a nép költőjeként várta, követelte a forradalmat és a nemzeti függetlenséget. Szekfü — miként Petőfi esetében is — a költőt nacionalizmusa, antiszemitizmusa miatt tartotta a magyar faj ösztönösen hű fiának. Ebben látta igazi és legfőbb, talán egyedüli

⁸⁴ Uo. 365. l.

⁸⁵ Uo. 366. l.

⁸⁶ Uo. 367. l.

⁸⁷ Uo. 368. l.

⁸⁸ Uo. 369. l.

érdemét. Kétségtelen, hogy Ady munkássága kezdetben nem volt mentes a polgári nacionalizmus bizonyos elemeitől, de életművére mégsem ez, hanem a nacionalizmus ellen vívott későbbi harca a jellemző, és ez szorosan összefügg alkotó tevékenységének forradalmi, előremutató tartalmával. Ez teszi a lényegét, alapját munkásságának. Közismert, hogy Ady politikailag jóval túljutott legnagyobb hívein és támogatóin, az 1918 októbere előtt viszonylag még haladó, de nem forradalmár polgári radikálisokon és Károlyi Mihály felfogásán is. Szekfü éppen ezekért az erényeiért: a haladás, még hogyha csupán a viszonylagos haladás táborához tartozásáért és rajtuk túlmutató forradalmiságért marasztalta el Adyt magyar akarat és erkölcs hiányában és intézte el fölényes és fitymáló kézlegyintésével forradalmi írásait. Qélja ebben az esetben is világosan felismerhető: Ady példáján keresztül is elriasztani olvasóit és rajtuk keresztül a tömegeket a forradalomtól, amely szerinte egyet jelentett az erkölcsi zülléssel, a hazafiatlansággal és híveket toborozni a sovénizmusnak, amely — véleménye szerint — az igazi magyarság egyedüli jele, a magyar fajiság ősi sajátosságainak velejárója. Ady immár teljes kiadásban hozzáférhető verseinek és prózai írásainak ismeretében, valamint Bölöni György: „Az igazi Ady”-ja, Révai József mélyen szántó elemzései,⁸⁹ Földessy Gyula Ady-tanulmányai, legutóbb Hatvani Lajos kétkötetes munkája után az igazság az Ady-kérdésben elég világosan áll előttünk ahhoz, hogy eltekinthessünk annak bizonyításától, mennyire nem élethű Szekfü Gyula Ady-képe.

Ilyen Ady-ábrázolás után csak természetes, hogy a Tisza—Ady párhuzamban Ady húzta a rövidebbet. Szekfűnél Tisza a magyar fajiság, magasabbrendű erkölcsiség, magyar hivatástudat megtestesítője. Mindez azért, mert ő annak a — még megbeszélésre kerülő — habsburgbarát, kiegyezéspárti, sovénizma politikának a hirdetője, amelynek programját először Kemény Zsigmond fogalmazta meg „Egy szó a forradalom után”, különösen pedig „Még egy szó a forradalom után” c. röpirataiban. Ez a program volt az összes kiegyezés idejebeli magyar kormányok fő irányvonala. Tisza csupán azért részesült Szekfű bírálatában, mert „vérebe átment, öröklött” liberalizmusa folytán túlbecsülte a parlament jelentőségét és mert ugyancsak liberális elvei alapján ellenszegült minden földbirtokvédő agrártörekvésnek.⁹⁰ Még olyan ellenforradalmár történetíró, mint Gratz Gusztáv⁹¹ sem tagadhatta le művében, hogy Tisza egyáltalán nem élt a parlamentarizmus eszméjének bűvöletében és miniszterelnöki, házelnöki működése beszédesen igazolta, hogy, ha úgy látta jónak, nem riadt vissza a diktatórikus eszközöktől sem. Gazdaságpolitikai elvei sem voltak doktrinér módra liberálisok, hanem a finánciókével szövetséges nagybirtok érdekeihez simultak. Szekfű viszont az ún. agráriusok, legszélsőbb reakciós, konzervatív álláspontjáról, jobbfelől bírálta Tiszát, és ezért kevesellte, amit a nagybirtokért és a forradalom megakadályozása érdekében tett. Főleg azt vette rossznéven Tiszától, hogy eltúrte Károlyi Mihály tevékenységét, aki — szerinte — elsősorban felelős az 1918 októberi magyar forradalomért, mivel azt híveivel együtt ő robbantotta ki a polgári radikálisokkal karöltve.

Szekfü Gyula azonban nemcsak bírálta a forradalom híveit és azokat,

⁸⁹ Révai József Adyról szóló tanulmányai a Marxizmus, népiesség, magyarság és az Irodalmi tanulmányok c. kötetekben olvashatók. Ady harcára a nacionalizmus ellen vö. az *Ady Endre*: A nacionalizmus alkonya (Bpest. 1960) c. szöveggyűjteményt.

⁹⁰ *Szekfü*: Három Nemzedék . . . 373—377. l. Idézett szavak a 377. lapról valók.

⁹¹ A dualizmus kora. Bpest. 1934 (2 kötet).

akik nem találtak eléggé hatékony eszközöket a forradalom kitörésének megakadályozására, hanem meg is jelölte a kivezető utat, amelyen haladva — véleménye szerint — megelőzhetők és elkerülhetők a forradalmak. A megoldást Széchenyi konzervatív reformrendszerében vélte felfedezni. Szigeti József alapvető munkájában sokoldalúan és mélyreható elemzéssel vizsgálta meg Szekfü Gyula Széchenyi-koncepcióját. Széchenyi műveiből vett idézetek segítségével helyreigazította Szekfü tévedéseit, ferdtéseit és nagyban hozzájárult Széchenyi igazi gondolatvilágának a valóságot hívebben tükröző, jobban megközelítő ábrázolásához.⁹²⁻⁹³ Bebizonyította, hogy Szekfü Gyula Széchenyi-je a 40-es évek Széchenyi-je. E korbeli nézeteit Szekfü általánosította Széchenyi egész pályafutására. Széchenyi nála, mint a század osztályharcai fölé emelkedő ember, minden magyar sorskérdés időtlen megválaszolója lett. Szekfü a maga Széchenyi-képét a Széchenyi—Kossuth ellentétből alakította ki. Ugyanígy járt el a magyarországi ellenforradalmi reakció már 1849 óta. Kemény Zsigmond említett két művében és 1851-ben írt hatalmas Széchenyi-tanulmányában úgy fordult szembe 1848-cal, hogy a forradalmár Kossuthtal szembeállította a reformok hívét, Széchenyit. Keménynél Kossuth a — szerrinte — cleve bukásra ítélt, nemzeti katasztrófát jelentő forradalom bűnbakja, a Habsburg-párti, reformer Széchenyi a nemzeti fejlődés egyetlen lehetséges útját biztosító reform harcosa, akinek programjához bizonyos értelemben vissza kell térni. Kemény még látta a valóságos történelmi folyamatot és Széchenyit is liberálisnak tartotta. Közte és Kossuth között — Kemény szerint — az a lényeges különbség, hogy Kossuth alulról, Széchenyi felülről akarta megvalósítani a reformot. Kossuth azért vált Keménynél a forradalom bűnbakjává, mert hallgatott az 1848-as forradalmárokra és nem azért, mert liberális volt. Keménynél a forradalom nem 1848 márciusában, hanem szeptemberben kezdődött. Az áprilisi törvényekben a nemesi reformmozgalom betetőzését látta, amely kiindulópontja lehetett a Habsburgokkal való megegyezésnek és nem a márciusi forradalom vívmányát.

Kemény elgondolása a reformkor és az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc metafizikus szembeállítására. Annak a reakciós elméletnek alkalmazása a történelmi eseményekre, amely szerint a fejlődés, mint a mennyiségi változások fokozatos felhalmozódása nem elkészítője a forradalmi ugrásnak, hanem ellentéte, mert a forradalom megsemmisíti a fejlődés eredményeit. Ezzel a módszerrel élt a XIX. század első harmadában az angol reakció ideológusa, Burke, a francia legitimista ellenforradalmár, politikai romantikus, de Bonald és de Maistre, a német reakciós politikai romantikusok, Haller, Stahl, Savigny, Adam Müller és mások. Mindannyian a „szerves”, a „növény-szerű” fejlődést állították szembe a „szervetlen”, vagyis a „mechanikus” forradalmakkal, mint a fejlődés eredményeinek katasztrófális megsemmisülésével.

Szekfü Kemény és a politikai romantikusok elméletét vette át és fejlesztette tovább jobboldali, reakciós irányban a maga korabeli uralkodó osztályok igényeinek megfelelően. Nála a liberalizmus — láttuk — már forradalmi elv. Ezért a forradalmat márciusnál keltezte s az áprilisi törvényeket elhamarkodott, tökéletlen alkotásként jellemezte, szembeállítva őket az 1867-es törvé-

⁹²⁻⁹³ *Szigeti*: i. m. 165—172. l. A legújabb marxista történelmi összefoglalás kiegészítette és iparkodott még életszerűbbé tenni Szigeti megállapításait. Id. egyetemi tankönyv 167—174. l.

nyek „tökéletességével”. 1867 nála a gyakorlatilag végrehajtható 1848 lett. Kossuth Szekfűnél az európai liberalizmus és az 1848. évi forradalmak magyar képviselője, felelőtlen ember, aki illúziókat kerget. Széchenyit pedig kiszakította a reformmozgalomból és politikai romantikussá, magábaszálló katolikus moralizálóvá formálta.

A valóság az, hogy a reform a forradalom előkészítője. Széchenyi is, Kossuth is a haladást képviselte, de más-más időben. Kettejük ellentéte azzal a problémával összefüggésben élesedett ki, hogy mérsékelt reformot hajtsanak-e végre a Habsburg-abszolutizmussal szövetségben, vagy radikális polgári-demokratikus átalakulásra kerüljön sor a néppel szövetségben a Habsburgok ellen. Széchenyi sem világnézetét, sem politikai célkitűzéseit nézve nem volt politikai romantikus és semmiképpen sem ellenlábas a reformmozgalomnak. A politikai romantika a francia forradalom előtti állapotokat kívánta vissza. Feudális-reakciós, klerikális katolikus jellegű ideológia volt és tagadta a forradalmak jogosultságát. Széchenyi felismerte a forradalmak jogosultságát és szükségességét a múltra nézve. Amaga korában fölöslegesnek tartotta őket, mivel — szerinte — éppen a múlt forradalmainak tanulsága alapján az ő korában mindaz elérhető immár reform útján, ami a múltban csak forradalommal sikerülhetett. Előre akart haladni és nem hátrafelé, mint a német és a francia politikai romantikusok. Széchenyi kifejezőmódjának tagadhatatlanul van bizonyos romantiko-katolikus színeződése. A kiművelt emberfőről, az ész mindenekfelettségéről hirdetett nézetei azonban a felvilágosodás racionalista világnézetéből erednek, míg a politikai romantika ösztönök és érzelmek felsőbbrendűségét hirdette. Az ember lelki függetlenségéről vallott felfogása nem keresztény etikai perfekcionizmust, magábaszálló moralizálást, a vallás útján — Szekfű által — elérhetőnek hirdetett lelki tökéletesedést jelentett, hanem függetlenülést a feudális illúzióktól. Erre mutatnak a gazdasági élet polgárosodásának előmozdítására szánt javaslatai is.

Szekfű azért gyűjtötte össze Széchenyi moralizáló nézeteit, hogy ezen a réven is a nagybirtokot állíthassa a haladás élére. Azért tette meg Széchenyit politikai romantikusnak, mert a nagybirtokos-nagyfőkés restauráció ideológusa volt és eme osztályszövetség szükségét érezte annak, hogy ideológusai a reakciós restauráció színeire mázolja át Széchenyi haladó reformgondolatainak rendszerét.

Helyesnek látszik azonban kiegészíteni ezt a képet és olyan oldalról rávilágítani Széchenyi alakjára, amelyet eddig viszonylag kevésbé méltattak figyelemre és ezen a réven is felhívni a figyelmet arra az összefüggésre, ami Szekfű forradalom-ellenessége és Széchenyi ábrázolása között van.

Szekfű a „*Három Nemzedék*”-ben azt a nézetet vallotta, hogy ott felsorakoztatott idézetei kétségtelemné teszék Széchenyi eredeti célját és kiindulópontját: ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezést óhajtja megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőséges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát⁹⁴ s így akarta az egyedeken át a nemzeti lelket megnemesíteni. A „*Magyar Történet*”-ben az az álláspontja, hogy a felvilágosodás óta Széchenyin kívül nincs más világi magyar, „kinél a politika, gazdaság, nagyvilági élet oly szoros függvényei volnának ennek az erkölcsnek, melyet a katolikus egyház évezred óta hirdet”. „Széchenyi politikai rendszerének kialakulása

⁹⁴ Három Nemzedék id. kiad. 22. 1.

ugyanazon úton ment végbe, mint a középkor nagy katolikus állambölcseletéé Aquinói Szent Tamásnál, vagy a modern pápák szociális rendszeréé: Istenre és a tőle megszabott erkölcsi törvényre függesztve szemüket, az ideálhoz mérik s annak hasonlatosságára törekcsenek átalakítani a meglevő emberit.⁹⁵ „Úr és jobbágy közti . . . viszonylatban . . . az egész nála tisztán erkölcsi kérdéssé egyszerűsödik.” A nemzettest azért beteg, mert a jobbágygal szemben az erkölcsi törvényt „Isten örök igazságát figyelmen kívül hagyta”⁹⁶ „Az ész tehát öncél helyett egyszerűen eszköz az erkölcsi véggél, az Erény útjában.”⁹⁷ Széchenyi nem volt politikus, államférfinek sem nevezhető, „az ő alakja az Erköles kategóriájához tartozik”⁹⁸ Széchenyit reformmunkára ösztönző vallásossága nem keresztény rendszer alkotására, hanem magyar nemzeti rendszer életre hívására ösztökélte s ez magyar faji egyéniségének bizonyítéka.⁹⁹ Ez Szekfü Gyula nézete Széchenyiről.

És most hallgassuk meg magát Széchenyit. Az ő szavainak próbakövén igazolódik majd be, hogy Szekfü színarany igazságot hirdetett-e vagy pedig Széchenyi nézeteitől idegen, talmi bölcsességet. „A világegyetem örökké tart, de alkotásrészei elvénuInek, hogy megint megfiatalodhassanak.”¹⁰⁰ A fejlődésről, a világegyetemben uralkodó egyensúlyi állapotról és harmóniáról vallott evolucionista nézettel a newtoni világképet festi le olvasóinak. Kétségtelen, hogy SzéchenyinéI a világegyetemben végbemenő örökös mozgás, fejlődés törvénye idealista, fideista burokban, isten rendeléseként jelenik meg és ez összefügg — senki által kétségbe nem vont — vallásosságával. Azt a szekfüi érvelést ellenben, hogy a vallás lenne SzéchenyinéI mindennek az alapja, Széchenyi vallásossága ellenére is megingatják a „legnagyobb magyar” következő szavai: „Az igazságot megtalálni semmiben sem lehet, míg tudományunkat máshonnan akarjuk meríteni, mint a változhatatlan természeti törvényekből. Egyedül innen háramlik bölcsesség és boldogság az emberi nemre. Ebből a forrásból fakadt . . . a keresztény vallás is.”¹⁰¹ Az objektív törvényszerűségek elismerésére aligha lehetne jobb bizonytságot találni e szavaknál és egyúttal jobb ellenbizonyítékot Szekfünek Széchenyi romantikus katolicizmusáról hirdetett felfogása ellen. A természet törvényeit — kárunkra — egy ideig mellőzhetjük, de hatásukat örökre megsemmisíteni nem vagyunk képesek — írta Széchenyi egy másik művében.¹⁰² A természethez folyton gondolkodva kell simulni, különben isten sem segít, mivel ő nem bontja meg az általa alkotott törvényeket. Semmi sem közelítheti meg a tökéletest a társadalmi életben sem, ha nem teljesítjük a természet megdönthetetlen törvényeit.¹⁰³ A változatlanság eszméje a legnagyobb csapás, amely még a világegyetem rendjét is romba döntené, mert lassú változások ott is vannak. Jelszava mindig a haladás volt és lesz sírjáig¹⁰⁴ — írta egy másik helyen. Az ember folytonos harcban áll a természettel és eljön majd az idő, amikor senki sem fog csodálkozni azon,

⁹⁵ Magyar Történet VII. k. 105. l.

⁹⁶ Uo. 114. l.

⁹⁷ Három Nemzedék id. kiad. 25. l.

⁹⁸ Magyar Történet VII. k. 114. l.

⁹⁹ Uo. 117. l.

¹⁰⁰ Hitel 161. l. (Első kiad.)

¹⁰¹ Kelet Népe (Első kiad.) 176. l.

¹⁰² Stádium (Első kiad.) 292. l.

¹⁰³ Önismeret 173. és Hitel 253. l.

¹⁰⁴ Stádium 269. és Kelet Népe 124. l.

amit ma még lehetetlennek tartunk.¹⁰⁵ Eléggé ismertek Széchenyinek a jómódú paraszt és ura viszonyáról, az anyagi jólét emelése és az emberek művelődése közötti összefüggésről mondott szavai. Ezek is azt bizonyítják, mint az idézett forráshelyek. Azt, hogy Széchenyi gondolkodása mitől sem állt távolabb, mint Aquinói Szent Tamás, különösen pedig a XIX. század végén kiadott, *Rerum Novarum* és egyéb, a XX. században közzétett pápai, ún. szociális enciklikák szellemétől. Ezek ugyanis a maguk korának társadalmi viszonyait örök időkre meg akarták merevíteni, változatlanul kívánták fenntartani. Annál közelebbi rokonságban voltak Széchenyi eszméi a felvilágosodás haladó filozófusainak gondolataival, akik bár szintén idealista módon, de felismerték a természet objektív törvényszerűségeit. Ezek között alaptörvénynek tartották a világ szakadatlan fejlődését, haladását. Mindaz, amit Szekfű Széchenyi eszméiként ábrázol, jól tükrözi Szekfű és a magyar uralkodó osztályok vágyait, elképzeléseit, de nem világítja meg Széchenyi gondolatainak igazi értelmét. Szekfű Széchenyi vallásosságának előtérbe állításával és azzal, hogy őt a keresztényperfekcionizmus megszállottjaként ábrázolta, részben saját vallásos meggyőződését vetítette rá Széchenyire, főleg azonban a fennálló viszonyok konzerválását óhajtotta előmozdítani. Szekfű ugyanis a vallásos Széchenyiről festett képpel a *suum cuique* feudális elvét iparkodott elfogadtatni az olvasóval és ezzel együtt a fennálló rendbe, mint Isten rendelkezésére való belenyugvásra nevelni.¹⁰⁶ A Széchenyi-portré egyúttal újabb bizonyíték arra is, hogy a szellemtörténet „intuiciós” módszere milyen korlátlan lehetőséget nyújt az önkényes belemagyarításokra, a valóság megmástitására és mennyire tudománytalanná, véletlenszerű tényezők játékává alacsonyítja a történelmet.

Szekfű helyesen ismerte fel, hogy Széchenyi főcélja a reformok útján nemzeti egység, nemzeti összefogás megteremtése. Az is igaz, hogy Széchenyit e törekvésében az osztálybéke létrehozása vezette, részben azért, hogy megmentse a nemességet a parasztmozgalmaktól, de főleg azért, hogy közös erővel gyorsabban építhessék az új, a polgári Magyarországot. A nemes-jobbágy összefogás létrehozása polgári reformok útján Széchenyi korában előremutató lépés volt, mert a feudalizmus rozszant épületének lebontását és bizonyos idő múlva — még Széchenyi elképzelése szerint is — a független polgári állam felépítését segítette elő. 1934-ben, a „Magyar Történet” utolsó kötetének megjelenése évében azonban Széchenyit még mindig örök mérceként állítani a nemzet elé és rá hivatkozva követelni a nemzeti összefogást, már az osztályharc leszerelésére és ezen keresztül többek között a nagybirtok megvédésére is irányuló törekvést jelentett. Olyan korban, amikor nemcsak a feudális eredetű birtokos osztály, hanem a tőkés sem képesek a haladásra, uralmuk védelme reakciós igyekezet, hiszen az elnyomottak már csak az ellenük vívott harctól és nem velük összefogva remélhették sorsuk javulását.¹⁰⁷ Később, 1942-re Szekfű már maga is

¹⁰⁵ A Lovakról 122. l.

¹⁰⁶ Szekfű ebben a tekintetben is azonos nézeten volt a hivatalos politikai körökkel. Kornis Gyula vélekedése szerint ugyanis: „A nemzeti-politikai nevelést... elsősorban az biztosítja, ha a keresztény vallásos érzület is áthatja. Történelmünk folyamán a nemzeti egyúttal keresztényt is jelentett.” Kultúrpolitikánk irányelvei c. tanulmány (1921) a Kultúra és politika c. kötet 24. lapján.

¹⁰⁷ Az osztálybéke megteremtése szintén kormányprogram volt: az uralkodó osztályok hön óhajtott vágyalma. Erre vall többek között Klebelsberg Kunó 1925. II. 8-i beszédének következő része is: „Nem osztálygyűlöletre, hanem nemzeti összetartásra, minden magyarnak hatalmas szolidaritására van szükségünk a magyar bibliának abban a hét szűk esztendejében, amelyet most élünk.” Klebelsberg beszédei... 368—370. l.

kiábrándult ebből a felfogásából, amely jelentősen élesztette a reakciós Széchenyi-kultuszt.^{107a}

Szekfü Gyula vázolta elképzeléseit a forradalom elhárítására szerinte legalkalmasabb államszervezetről is. 1922—23-ban a liberalizmus bírálatában és — mint látni fogjuk — antiszemita nézeteiben is felfedezhető az ún. agrárius csoport és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja nézeteihez közelálló, keresztényszocialista színezetű antikapitalizmusának hatása alatt még úgy látta, hogy eszménye: a széchenyies, konzervatív, ún. keresztény nemzeti politika leginkább vagy az Othmar Spann-féle rendi államban, vagy a keresztényszocialista demokráciában lesz megvalósítható.¹⁰⁸ 1927-ben az akkor induló *Magyar Szemle* szerkesztője lett. A folyóirat több cikkben foglalkozott a Magyar Szemle Társaság elnöke, *Bethlen István* által képviselt politikai vonalvezetésnek megfelelően az olasz fasizmus és a korporációs rendszer dicséretével. Úgy látszik, mintha egy ideig Szekfü maga is rokonszenvezett volna az olasz fasiszta diktatúrával. 1934-ben úgy vélekedett, hogy Széchenyi programját legfeljebb „egy abszolutisztikus kormány, egy Mussolini-féle fasizmus által, mely a nemzeti nevelés vasigájába képes a tömegeket befogni”, lehetett volna az életbe átültetni.¹⁰⁹ Ez a megállapítás, továbbá az egy évvel később megjelent Széchenyi antológia bevezetésének az olasz fasizmusról szóló része valószínűsíti feltevésünket.¹¹⁰ Szekfü tehát a nyílt fasiszta diktatúrát sem utasította volna el, ha biztos lehet abban, hogy ez megvalósítja Széchenyi programját, amely ekkor már — alkotójának szándékaival ellentétben — csak reakciós célok lobogójául szolgálhatott, [hiszen a burzsoázia és feudális szövetségesei is reakciósok voltak. A haladást ekkor már csak a munkásosztály és forradalmi ideológiája képviselhette.

Szekfü az osztályuralom megóvásán kívül a nemzetiségek fölötti elnyomó hatalom visszaszerzésére irányuló törekvéseiben — uralmi jogosultságának igazolásával — is támogatta az uralkodó osztályokat. Ezt a célt szolgálta *nacionalizmusa*.

*

1918 előtt a nacionalista ideológia Magyarországon a nemzetiségi elnyomás fenntartásának egyik eszköze volt. 1919 után a revansista, területi revíziós, irredenta gondolatok hordozója. Mind a forradalmak előtt, mind a Horthy ellenforradalom idején az osztályellentétek leszerelését, a munkásosztály és az egyéb kizsákmányoltak figyelmének az osztályharerről való elterelését is szolgálta.¹¹¹

Szekfü a történeti múltat idézte meg tanúnak a magyarság (értsd: a magyar uralkodó osztályok) uralmi jogosultságának bizonyítására az ún. ezer-

^{107a} *Tilkonszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Valóság 1959. 6. sz. 45. l.

¹⁰⁸ Állam és nemzetfenntartás. (Történetpolitikai tanulmányok. Bpest. 1924. 32—34. l.)

¹⁰⁹ Magyar Történet VII. k. 121. l.

¹¹⁰ A mai Széchenyi. Bpest. 1935. 27. l.

¹¹¹ Ezt az állítást igazolja többek között Kornis Gyula — egyébként általánosan jellemzőnek tekinthető — véleménye is: „Az a lélekriánás, melyet a nemzeti lélek felületén a forradalmak repszetttek, élesen szembeállította a magyart a magyarral. Porbasújtottságunk közepett a lelki konszolidáció alapja csakis a nemzeti közösség érdekeinek tudatossága és az erre való nevelés lehet.” Kultúra és politika. IV—V. l.

éves Magyarország területe és az ott élő nem magyar népek fölött. Szerinte a magyarságot ősi erkölcsi erői különböztetik meg és választják el a többi, Magyarországon élő néptől és emelik azok fölé. Ezek a tulajdonságok teszik a magyarságot alkalmassá az állam vezetésére — fejtegette Szekfű „*A magyar állam életrajza*”-ban. A „*Magyar Történelem*”-ben hasonló húrokat pendített meg: a XX. század elejének történelem- és nyelvtudománya teremtette meg a lehetőségét annak, hogy „a nemzetek önmagukat jelenben és múltban pontosabban elhatárolják szomszédaiktól, és felismerjék azon örök vonásokat, melyek lényegüket, persze történeti viszonylatban, meghatározzák”.¹¹² A német politikai romantika reakciós, nacionalista eszméire nem csupán a nemzetiségi elnyomás „történeti” igazolása céljából volt szüksége Szekfűnek, hanem az internacionalista eszmék — bevallottan a tárgyalt történelmi korszakban, a XIX. század első felében még haladó funkciót betöltő liberalizmus, valójában saját korának forradalmi elmélete, a marxizmus — elleni küzdelemhez is. Szekfű azonban nem érte be azzal, hogy csupán a morál misztikus erőire hivatkozzék felfogása igazolásául, hanem a letűnt idők konkrét történeti eseményeit is felsorakoztatta érvelése mellett. Ez azonban már nem ment a valóság jelentékeny eltorzítása nélkül.

„Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség . . . egyetlen egy nemzet, a magyar nemzet produktuma volt”, és „mióta a magyar nép még nomád törzsei a mai államterületet elfoglalták, és politikai működésük által valóságos nemzetté egyesültek, azóta a mai napig megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak” — írta „*A magyar állam életrajza*”-ban.¹¹³

Szekfű azonban nemcsak az ősi tulajdonságok ködös, misztikus fogalmát vette igénybe a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó hatalma jogosultságának igazolására, hanem a magyarság kultúrfölényének hangoztatásával és bizonygatásával is iparkodott legitimálni a magyarság felsőbbrendűségét, vezetésre természetét. A török—magyar ellentétet részben mint a keleti és a nyugati kultúra harcát is ábrázolta. Ebben a küzdelemben a magyarság a fejlettebb nyugati kultúra és civilizáció védőbástyájaként szerepelt az elmaradott kelet barbár, alacsony kultúrájának behatolásával szemben, amely kultúrfokot a magyarság — hála nyugati kapcsolatainak — már régen meghaladott. Konceptiójának a Horthy-korszakban nagyon is időszerű politikai háttéréről a későbbiek során még szó lesz. Most csupán a kultúrfölény-elmélet szempontjából kerülnek vizsgálatra Szekfű nézetei. „ . . . Az ellentét két, egymástól független világ közt van” — írta a török—magyar ellentétről — „amikor is mindkét világ a saját öncélúságát, különböző erkölcsi elvek szerint szolgálja. Magyar és török közt nem lehetett kiegyezés, nemcsak, mert a magyar, a törökkel barátságra lépve sem nemzetiségét, sem vallását, sem rendi méltóságát, vagyonát, családját nem tarthatta meg, hanem elsősorban azért, mert a törökhöz pártolva olyan életmódba került volna, mely az ő keresztény-európai felfogásához képest nélkülözte az emberi életmód ismérveit. A magyar immár félévezreden át végigment a nyugati társadalmi fejlődésen, melynek során rendek képződtek ki, s ezen rendek mindegyike pontosan körülírt kötelességekkel és jogokkal bír. A nyugati társadalom már a munka elvén épült fel, a jobbágy,

¹¹² I. m. VII. k. 122. l.

¹¹³ Második kiadás. Bpest. é. n. (1924) 17. és 18. l.

a városi iparos és kereskedő, a hadakozó nemes és főúr egyképpen vérükben hordozták annak a tudatát, hogy így vagy úgy, de mindenképpen dolgozniuk kell, s ez az évszázados tudat az utolsó nyomait is kiölte emlékezetükből annak a régi felfogásnak, hogy munkátlanul tartassák el magukat rabszolgáikkal. A török azonban még ekkor is ezt a régi felfogást vallotta.¹¹⁴

Anélkül, hogy egy pillanatig is vitatni lehetne a török hódítás pusztító, fejlődésünket hátráltató következményeit, vagy a török társadalmi fejlődés elmaradottabb, despotikusabb voltát, mégsem hagyható szó nélkül Szekfünek az a törekvése, hogy a ténylegesnél sötétebb színben ábrázolja a török uralom alatt levő területen élő magyarság sorsát. Szerinte a törökkel való „barátság” a magyaroknál vallási, rendi, vagyoni, családi tekintetben döntő életmód-változást idézett volna elő. A török közömbös türelemmel kezelte a meghódított területek népeit. Azok úgy éltek, ahogyan tudtak, ha az adókat megfizették és ha a török vezetők nem is nagyon ritkán rájuk nehezdedő zsaroló akcióit, a szintén elég gyakori martalócfosztogatásokat kibírták. Hogyha pedig csupán az ún. második jobbágyság — hazai történetírásunk szavaival — az örökös jobbágyság intézményének bevezetésére és ennek hatásaira gondolunk, aligha lehet egyetérteni Szekfünek azzal a megállapításával, amely szerint a hadakozó nemesek és főurak vérükben hordozták volna annak tudatát, hogy dolgozniuk kell. Kétségtelen, hogy lényeges különbség volt a török rája és a magyar jobbágy kizsákmányoltsága között, de az a lényegen, azon, hogy sem a török, sem a magyar uralkodó osztály nem vett részt a termelésben, tehát nem dolgozott, mit sem változtat.

De térjünk vissza a kultúrfölény kérdésére. Szekfü az előzőekben idézett fejtegetéseire hozzáfűzte, hogy a török kultúrája „láthatólag régebbi kultúrfokok ahhoz képest, melyre ekkor már Európában, egész az orosz—tatár területekig minden nép felemelkedett. És az ilyen műveltségi igényekkel rendelkező török... teljhatalmú ura a keresztényeknek.”¹¹⁵ A XVIII. század magyar történetéről szóló kötetben a kultúrfölény-elmélet másik oldala került előtérbe. Az újonnan betelepültekről állapította meg: az, „hogy ezek mindenütt alárendelték magukat a kevésszámú magyarság történet- és államszemléletének, az ennek a barokk kultúrájának érdeme, mely egyedül volt az országban felsőséges, hódításra képes műveltség és lényege specifikusan magyar volt”¹¹⁶ „E néprajzi tarkaságban már a barokk szemléző is észrevette, hogy a magyaroknak nemcsak múltja, hanem jövője is van. A magyar, tót és rác közt már ekkor föltetszettek kulturális fokozatok s ezek mögött jellémbeli, velükszületett különbségek.”¹¹⁷ Szekfü e nézeteivel egyrészt annak tudatát akarta olvasói lelkébe csöpögtetni: igazságtalanság az, ha magasabb kultúrájú nép fölött alacsonyabb kultúrájú uralkodik. Másrészt — éppen e gondolatmenet logikus folytatásaként — azt a felfogást kívánta elterjeszteni, hogy a magasabb kultúrájú nép vagy nemzet már csupán kultúrfölénye révén is hivatott az alacsonyabb kultúrájának politikai vezetésére, jogosult fölöttük gyakorolt uralma. A Horthy-korszak hivatalos kultúrpolitikája a kultúrfölény eszközével is élt, hogy ébrentartsa a tömegekben az irredenta, revansista szellemet. Szekfü

¹¹⁴ Magyar Történet IV. k. 104. l.

¹¹⁵ Magyar Történet (Első kiad.) IV. k. 105. l.

¹¹⁶ Uo. (3. kiad. Bpest. 1935) IV. k. 413. l.

¹¹⁷ Magyar Történet (Első kiad.) VI. k. 221. l. Vö. még a nemzetiségek lebecsülésére uo. 200., 209. lapokat és a VII. kötetnek a nemzetiségekkel foglalkozó részeit is.

Gyula ezt a célt szolgálta történetírásával.¹¹⁸ „*A magyar állam életrajza*”-ban még egészen nyílt, szinte a durvaság határát súroló szenvedélyes formában,¹¹⁹ a „Magyar Történet” kötetekben már a tudományosság előkelő leplébe takarva, finom, burkolt, hűvösen fölényes módszerekkel.

Szekfü gondolatai nem újak. Az ún. ezeréves Magyarország nem magyar népei fölötti magyar uralom biztosítása már az 1840-es évek óta programja volt a polgárosodás felé tartó magyar uralkodó osztályoknak. A birodalmi eszme s a magyarság erkölcsi, szellemi kulturális fölényét hirdető gondolatkör a kapitalizma kezdetek felbukkanásának és a vele együtt járó polgárosodásnak következményeként ugyanebben az időben keletkezett. A kiegyezés korának történetírását is ez a szemlem hatotta át. Ami újat Szekfü a nacionalista ideológiához hozzatett, az a liberalizmus jobboldali kritikája volt.

A kiegyezés időszakának kormányai nem utolsósorban azért részesültek igen kemény bírálatban már „*A magyar állam életrajza*”-ban is, mert a magyarságnak (értsd: a magyar uralkodó osztályoknak) eme eredendő nemzeti hivatását (értsd: a magyar egyeduralom változatlan fenntartását a nemzetiségek fölött) maradéktalanul nem biztosították. Sőt: a liberális politika lehetővé tette nemzetiségi pártok kialakulását, szabad mozgásukat, és „látszólag erkölcsi jogot is szerez nekik az államcélak alól való függetlenítésükre”.¹²⁰ Az államcélak egyedül a magyarság (értsd: a magyar uralkodó osztályok) törekvései testesítik meg, s „a magyar nemzet . . . törekvéseit mindenkor az állam élete biztosítására irányítja”.¹²¹ A nemzetiségek a kormányok szabadelvűsége folytán a magyarság eme sajátos érdekével ellentétes s az államtól független nemzetpolitikai tevékenységet folytattak. Álláspontjuk öntudatra ébredésük óta tagadó volt azzal az állammal szemben, amelyben élniök kell. A nemzeti ellentétek békés kiegyenlítésére Szekfü csupán egy lehetőséget ismer: a tagadó állás-

¹¹⁸ Vessük össze Szekfü nézeteit Klebelsberg és Kornis felfogásával. „Ha mi elvesztenők azt az előnyt, amellyel ma még a körülöttünk élő népek felett, hála Istennek, bírnak, akkor Európának ebben a belvárosában meg fogunk tudni állani? Óriási tévedés; elsőpörnének bennünket és más műveltebb nemzetek raknának maguknak tanyát ezen a földön.” (Klebelsberg 1925. XI. 25-i költségvetési beszéde. A magyar kultúrpolitika jelen feladata. Beszédei . . . c. kötet 543. l. „A kultúra, mint tevékenység, föltételez bizonyos fogékonyságot, lelki arravalóságot. Fajunkban ez kezdettől fogva tagadhatatlanul megvolt . . . Mi voltunk sokszor közvetítői Keletre és Délre a nyugati műveltségnek.” (Kornis Gyula: Kultúrfölelénk kérdése (1921) A Kultúra és politika c. kötet 47. l.) — „Hazánk csodálatos földrajzi egységén kívül a mi jövendő reménységeink igazolására is a leggyakrabban hangoztatott s leghatékonyabb érv a magyarságnak a balkáni népekkel szemben való kultúrfölelénke, az ezeréves egységes kultúra történeti ereje.” (Uo. 42. l.) — „Az összeomlás után, hogy a nemzet önbizalmát emeljük, többen egész tudatosan hangsúlyoztuk tagadhatatlan kultúrfölelénkünket a rovásunkra Trianonban nagyvált lett népek felett.” . . . „a magyar nemzetnek tisztában kell lenni azzal a tragikus igazsággal, hogyha a művelődési versenyben alulmaradunk . . . akkor veszve lennénk, mert lefegyverzetten, nyitott határokkal üdvöt a legközelebbi jövöben másztól alig várhatunk, mint erkölcsi és szellemi erőnkztől.” (Egyetem mészárlás és kultúrfölelénk. Kornis: Kultúra és politika c. kötetében 49. l.)

¹¹⁹ Az októberi magyar forradalom által kivívott függetlenségünk tényét mélységesen lebecsülve többek között ezeket írta, szerinte „hirtelen jött szabadságunkról”: „politikai és kulturális összefüggésünk minden irányban megszakadt, vasúti síncink az országhatáron felszedve, embert és árut se ki, se be nem visznek többe, telegráf- és telefondrótjaink a határpóznákon szétvagdalva, fűben és hoztótban vesznek el és nem adják tovább emberi fülnék az ország segélykiáltásait . . .” I. kiad. 204—205. l.

¹²⁰ A magyar állam életrajza. 196. l.

¹²¹ I. m. 197. l.

pont feladását,¹²² a mi szavainkkal: a nemzetiségek lemondását önrendelkezési, önálló államalkotási jogukról.

Mai ismereteink birtokában nem szorul bizonyításra, hogy a magyarságot nem különleges képességei, erkölcsi erői predesztinálták az államalapításra, hanem saját belső társadalmi fejlődése szorította rá lassú alkalmazkodásra a feudális viszonyokhoz, beilleszkedésre az európai társadalmi rendbe. Az egész érvelés nem egyéb a magyar uralkodó osztályok sovinizta elnyomó politikájának gyengén sikerült hamis indokolásánál. Szekfü ugyanis egyenesen szemére vetette a magyar kormányoknak — tegyük hozzá: igazságtalanul —, hogy féktelen liberalizmusukban nem gördítettek akadályt a nemzetiségek fejlődésének útjába. Vádolta a kormányokat, mert nem erősítették meg határozott birtok- és telepítési politikával a magyarságot, vagyis a mi nyelvünkre fordítva: a magyar uralkodó osztályok uralmát, és nem gátolták meg teljesen a nemzetiségek földszerzését stb. Ez a sovinizta elképzelés volt 1918 előtt a fő forrása ama gondolatoknak, amelyeket Szekfü „*A magyar állam életrajza*”-nak első kiadásában a parasztkérdésről kifejtett. A „*Három Nemzedék*”-ben és „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában a földreform és a telepítés eszméjét — láttuk — már nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a nemzetiségi elnyomás biztosítása céljából vetette fel. Mégis: a forradalmak megelőzésén kívül azért is tartotta volna szükségesnek már 1918 előtt a földreform valamilyen enyhe változatát, mert akkor — szerinte — a kielégített parasztságban olyan erővel rendelkezhetett volna a nemzet (értsd: a magyar uralkodó osztályok), amelynek tösgyökeres magyarsága folytán „az örök magyar probléma”, a „magyar érdek szolgálatában” megvalósíthatta volna az európai fejlődés követelményeit¹²³. Ezen pedig Szekfü mindig a területi sértetlenséget és a nemzetiségek fölötti uralom megővését értette.

A nemzetiségi elnyomás fenntartásának szándéka érteti meg az osztrák és a német szövetséghez való ragaszkodását is.

Szekfü úgy látta, hogy kis népek csak valamely nagyhatalom árnyékában, azzal szövetségben, lényegében attól függő helyzetben maradhatnak fenn. Ennek az elképzelésnek eszmei forrásairól már szó esett. Itt csupán annyit, hogy ennek a nézetnek egészen 1945-ig imperialista tartalma is volt. Az egész gondolat eredetileg az osztrák—magyar és német szövetségnek és a központi hatalmak külpolitikájának valóságában gyökerezett. A kiegyezéskori Magyarország lakosságának jelentős hányada szláv nemzetiségű volt. A Monarchia nyugati felében hasonló a helyzet. Szekfü látta e népek nemzeti függetlenségi törekvéseit, melyet a fennálló politikai határok széttörésével és a Monarchián kívül élő testvéreikkel közös államban óhajtottak megvalósítani. Szekfü e törekvések sikerét — azonosítva magát az elnyomó osztályok érdekeivel — a közelgő nemzethalálnak, nemzeti létünket fenyegető veszélynek tekintette. Egyetlen oltalmunkat a Habsburg-birodalom fennmaradásában és a német szövetségben vélte fölfedezni. Hiszen az osztrák—német uralkodó osztályoknak éppúgy szükségük volt magyar osztályostársaik segítségére nemzetiségeik elnyomásához, mint fordítva: a magyaroknak.

Ez a nacionalista gondolatmenet szintén nem újkeletű. Károlyi Mihályt és híveit kivéve megtalálható a kiegyezés korának valamennyi politikusánál és történetírójánál. Legföljebb az érvelés, a hangszerelés volt újszerű. Szekfü

¹²² Uo.

¹²³ A magyar állam életrajza. 2. kiad. Bp. é. n. (1924) 20. l.

a történelmi hagyományokra utalva próbálta igazolni előbb a kiegyezés, majd az ellenforradalom kora nemzetközi politikai kapcsolatait. Ennek érdekében újból erőszakot kellett tennie a valóságon. Szekfi már „*A magyar állam életrajza*”-ban kifejtette a Horthy-korszakban annyira elterjedt nézetét, hogy a magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény-germán középkori kultúrközösségbe.¹²⁴ A magyar történelem nem egyéb, mint kísérletek sora a magyar állami önállóság és a közép-európai, a korábbi keresztény-germán államrendszer követelményeinek kibékítésére. Ez sikerült a kiegyezésben, továbbá nemzetközi vonatkozásban Andrassy és Bismarck szerződésében.¹²⁵ A magyar és a keresztény-germán fejlődés saját kereteiben, öntörvényei szerint változott az idők folyamán, „de a két folyamat kezdettől fogva, megszakítás nélkül szoros érintkezésben volt egymással”.¹²⁶ A magyar és a keresztény-germán kapcsolat legjobban a gazdasági intézmények és a szellemi haladás eredményeinek átvételében észlelhető.¹²⁷ A németek tehát kultúrmissziót is teljesítettek Magyarországon. A Habsburg dinasztiaé volt a német birodalom császársága is: a török elleni védekezés során „a közös védelem kényszerűsége és a közös dynastia megszilárdították a magyar és középeurópai kapcsolatot”.¹²⁸ A magyar királyság viszont „a középeurópai közösségnek az oszmánok támadó monarchiája ellenében védelmi övül szolgál”.¹²⁹ Mintha csak Tisza István szavai csendülnek fel. Ő ugyanis 1916-ban, amikor a németek Erdély és a Bánát átengedését szorgalmazták, hogy meggátolják Románia hadbalépését, így érvelt: „A magyarság a germánság Európa délkeletébe kitolt elővédje.”¹³⁰ Ezt a feladatát immár nem a török, hanem — mint Tisza hirdette — a cári imperializmus ellen csak úgy töltheti be, ha területi sértetlensége megmarad.

1919 augusztusa után „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában Szekfi még határozottabban foglalt állást a Habsburgokkal és a németekkel való szövetség mellett. Hallgatott a magyar uralkodó osztályok imperialista törekvéseiről. Nem világított rá a magyar uralkodó osztályok ama érdekeire sem, amelyek miatt Tisza egy ideig ellenezte a háborúba lépést. Nem magyarázta meg, mi okozta álláspontjának fordulatát. Beérte pusztán annak hangzatosításával, hogy a háborús felek közül egyedül Magyarországnak nem voltak területi igényei, valamint annak kiemelésével, hogy a háborút nem kívántuk. Nem utalt arra: a magyar uralkodó osztályok csupán azért nem álltak elő a területi igényekkel, mert nem akarták növelni Magyarország szláv nemzetiségű lakosainak számát. Háborúba lépésünk végzetes tényét úgy próbálta elfogadhatóvá tenni, hogy elkerülhetetlennek tüntette fel azt. „Ezeréves fejlődésünknek, Középeurópa ezeréves konstrukciójának, a német és magyar egymásrautaltságnak volt a természetes, adott pillanatban ki nem kerülhető következtetése. Az összerobbanó két világ közt nem volt többé választásunk: összes antecendenciáink a német hatalom szövetségesévé tettek, a német monarchiának részét képeztük négyszáz év óta, az új német császárságnak évtizedeken át barátai voltunk, és ha ezen történelmi, tehát a mi bölcsességünkben meg nem változtatható viszonylatból a veszély perceiben hirtelen ki is léptünk volna, azt csak

¹²⁴ I. m. 18—19. l.

¹²⁵ I. m. 20. l.

¹²⁶ Uo. 18. l.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ I. m. 19. l.

¹²⁹ Uo. és a Magyar Történet IV. k. 103. lapján ugyanez más szavakkal.

¹³⁰ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. II. köt. 330. l.

a másik fél, a szláv világ, a szerb—orosz—cseh imperializmusok előtti meghódolás árán tehattük volna, amiből előbb-utóbb ugyanaz következett volna, ami a vesztes háborúból: az ország felosztása és a nemzeti rabság.¹³¹ Nem igényel külön bizonyítást ennek az érvelésnek nacionalista tartalma. Érdeemes azonban felhívni a figyelmet Szekfü módszerére, amelynek segítségével rá ohajtotta venni olvasóit arra, hogy a háborúba avatkozásunkat elháríthatatlan sorscsapásként, belenyugvással vegyék utólag tudomásul. A történeti múltra, az évszázados fejlődés során kialakult és éppen ezért — szerinte — „a mi bölcsességünkben meg nem változtatható” kapcsolatra hivatkozva nyilvánította elkerülhetetlennek, végzetszerűnek a háborúba lépést. Történetietlen visszavetítéssel igyekezett elterelni a figyelmet a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségéről. Fatalista belenyugváásra nevelt, arra tanítva, hogy a történelem folyamatát rajtunk kívül álló erők irányítják: ezekkel szemben az ember tehetetlen. Nemzeti gyűlölséget szított, amikor azt hangoztatta, hogy „az ország felosztása és nemzeti rabság” mindenképpen bekövetkezett volna. A sovinszta érzelmek felkorbácsolásával, gyengeségünk, elesettségünk hangoztatásával igyekezett hangulatot kelteni a Habsburg-nagyhatalom restaurációja és a németekkel való szövetség mellett, a forradalmak és 1918 októberében kivívott függetlenségünk ellen. „Azóta, hogy a Monarchia utolsó közös külügyminisztere rideg gesztussal kiutasítá tőlünk a csődbe jutott szövetségest — írta —, azóta mi magyarok a szabadságnak olyan korlátlan fokára jutottunk, mint azelőtt talán soha, legföljebb a X. században, mikor a Lech-mezőn megveretvén, bezárult előttünk Nyugat kapuja . . . senki többé velünk nem törődött, míg csak Szent István nem jött és végképp bele nem illesztett bennünket a középeurópai egységbe. Aki azonban az összeomlás ideglázában is megtartotta történeti érzékét . . . ujjongás helyett a legmélyebb szomorúsággal konstatálhatta, hogy hirtelen jött szabadságunk csak a tanyákról kiszorult szegénylegénynek, a nádba vert bikának, az éhező téli farkasnak szabadsága, mert megszabadulva Középeurópától egyedül és testvértelenül maradtunk . . . Szabadok lettünk, elvérrezt, tönkrement kis nép, szabadok, németül: *vogelfrei*. Akit bárki, ha erősebb, szabadon kirabolhat, levetkőztethet, agyonüthet. És az erősebbek jöttek is . . . És a szabad nép határai mindinkább összeszorultak, a szegény magyarság tízezenként hagyta el lakóhelyeit, kiűzve az új hódítótól és rohant a vér parancsától, a faji ösztöntől vezetve Nagymagyarországnak színmagyar, idegentől mentes térségeire.” „Osonkamagyarország egészben véve ugyanaz a terület, melyet a hét magyar törzs ezer évvel előbb megszállott.” „A középeurópai függéstől megszabadult Magyarország, saját erejére, saját gyöngeségére hagyatva, így esett vissza, és zsugorodott össze évszázadokkal, néhány nap alatt.”¹³² Ebből a sovinszta uszítástól hevülő érvelésből önként levonhatta az olvasó a történetíró által ohajtott kozmopolita következtetést: gyengék vagyunk, tehát adjuk fel ismét függetlenségünket, önrendelkezésünket. Segítsünk visszaállítani a Habsburg-monarchiát, és fűzzük magunkat immár önként a Habsburg-hatalom járószalagjára. Szövetkezzünk a német nagyhatalommal és a vele kötött véd- és dacsövetség, sorsközösség vállalása, függő helyzetünk további növelése árán szerezzük vissza e két hatalom segítségével a trianoni béke révén a szomszédos új államalakulásokhoz került területeket az ott lakó nem-magyar népek fölötti uralommal együtt.

¹³¹ I. m. 202—203. l.

¹³² I. m. 204—205. l.

Szekfü azonban nem bízta csupán olvasójára a következtetések levonását. Maga is levonta e konkluziókat, hogy ne hagyja kétségben az érdeklődőt elképzeléseit illetően. Nyomatékosan kiemelte, hogy a területi veszteségek a közép-európai, német szövetségnek „évszázadokon át állami létünk egyetlen külső” támaszának bukása miatt következhetek be,¹³³ minthogy magunk erejéből nem tudtuk megvédeni területeinket.¹³⁴ A magyar birodalmi gondolat-hoz, a nemzeti elnyomás eszméjéhez való ragaszkodását tükröző okfejtésének záró következtetéseként pedig kijelentette: „mai szorongattatásunkból valaha csakis a régi módon, a német Középeurópával kart öltve menekedhetünk, ez a mi történetünknek egyik legvilágosabb tanítása”.¹³⁵ Az északi és déli szlávok korridort óhajtanak létesíteni, hogy közvetlenül érintkezhessenek egymással, s elszakítsák a németet az olasztól. A mi védelmünk e történetileg adott szláv törökvésekkel szemben „a szlávokkal szomszédos nem-szláv népek érdekközösége”.¹³⁶ Ezzel — immár a megghiúsult királypuccsok és a kisantant létrejötte után — leszögezte a Horthy-korszak külpolitikájának és szövetségi tájékozódásának alapelveit is.

Szekfü habsburgbarát, feudális és nacionalista történetiszemlélete a „Magyar Történet” kötetiben bontakozott ki a maga teljességében és nyert következetes alkalmazást. Ebből a szemléletből következett, hogy pl. Zápolyai János és pártja nem feudális ligaként állt szembe az I. Ferdinánd körül csoportosuló másik feudális főúri klikkel, hanem mint nemzetietlen mozgalom az igazán nemzetivel. Zápolyaiék nemzetietlenségének oka — Szekfü szerint — az volt, hogy csoportjukat délszlávok vezették, míg az igazi magyarok Ferdinánd köré sereglettek.¹³⁷ A török elleni védelem terhe az ő koncepciójában nem Habsburg-Magyarország lakóinak vállát nyomta. A védekezés fő súlya — és ez szerinte a Habsburg-ház érdeme — az osztrák tartományokra és a német birodalomra nehezedett.¹³⁸ II. Rákóczi Ferenc szabadságharcra Szekfü megállapítása szerint — a valóságtól eltérően — hátráltatta a termelőerők fejlődését. Csak a XVIII. században a Habsburg-uralom teremtette békés viszonyok között lendült fel újra a termelés, indult meg hatalmas mértékben a lakosság gyarapodása. Ebből az utóbbi állítás igaz, az előbbi téves. A Rákóczi-szabadságharc idején bizonyos mértékben fejlődtek a termelőerők. A nagyobb fejlődést részben városias, ipari fejlődésünk elmaradottsága, részben az gátolta meg, hogy Rákóczi kísérlete nem volt következetes és nem tudta megszüntetni a rendek befolyását a gazdaságpolitikára. Nem utolsósorban pedig rövid ideig tartó uralma sem tette lehetővé nagyobb eredmények elérését. Szekfü szerint nem a magyar nép és a nemesség, ha csupán időleges összefogásának ereje és a Habsburgok nemzetközi helyzetének kényszerítő hatása szorította rá Bécsre a kompromisszumos szatmári béke megkötésére, hanem két „igazi”, „felelős” magyar, Pálffy János és Károlyi Sándor Habsburg-párti főúr „hazafias” közreműködése.¹³⁹ A Habsburg uralkodóknak a XVIII. században kifejtett, országépítő szerepe és érdemei mellett nem hallgatta el gazdaságpolitikájuk tényeit, amelyek révén Magyarországnak, Erdélynek és Galiciának a függő helyzetben levő

¹³³ I. m. 222. l.

¹³⁴ I. m. 211. l.

¹³⁵ I. m. 222. l.

¹³⁶ I. m. 223. l.

¹³⁷ Magyar Történet IV. k. 23—25., 50. l.

¹³⁸ Uo. 139—147., 149—151. l.

¹³⁹ Uo. V. k. 394. l. utolsó bekezdés és V. k. 76—79. l.

agrárország, a nyersanyagbázis szerepe jutott, míg ipari fejlődését vámtarifák és egyéb korlátozó rendelkezések bilincsei szorították. Ennek azonban — Szekfü beállításában — a rendek voltak az egyedüli okai, mivel nem vállaltak részt a Monarchia költségeiből és a terhek egész súlyát a jobbágyokra hárították át. A rendek haladásellenességét megállapító vád igaz, a Habsburgok egyértelműen haladó politikájáról szóló állítás még az egész Monarchia viszonylatában is túlzás — Magyarországot illetően pedig egyenesen téves. Kétségtelen, hogy elmaradottságunk fő oka a termelőerők nagymértékű évszázados pusztulása volt. Az is tény, hogy a rendek minden erejükkel iparkodtak megállítani a fejlődést és konzerválni a feudalizmust. Az azonban szintén igaz, hogy a Habsburg-abszolútizmus maga is a feudális rend része, annak fő támasza volt és hazai viszonylatban — a gazdasági függést biztosító — gazdaságpolitikai rendszabályaival a maga részéről is jelentősen és tudatosan hozzájárult elmaradott, feudális viszonyaink megkövesedéséhez.¹⁴⁰ Mária Terézia — Szekfü ábrázolásában — a leghaladóbb Habsburg-uralkodó, szinte keresztényszociális kormányzást valósított meg. Jobbágypolitikáját — írja Szekfü — kincstári érdek követelte meg ugyan, de Mária Terézia jó szíve kívánta ki, akinél a felvilágosodás népholdogító eszméi mélységesen vallásos kedélyen át sugároztak a nemzetre. Mária Terézia — Szekfü ábrázolásában — egyértelműen a haladás, az önző antiszociális rendek a maradiság képviselői.¹⁴¹ Utóbbi állítás helytálló, az előbbi csak részben. A bécsi kormány jobbágypolitikáját kétségtelenül befolyásolta pénzügyi szempont is: az adóalanyok fizetőképességének biztosítása, de az úrbérrendezés alapvető mozgatója a jobbágyok országos mozgalma volt, és jelentős szerepet játszott a birtokos osztály érdekeinek védelmében is a jobbágyi szolgáltatások jogszabályban való rögzítése, a majorsági nagyüzemi áruteremelés munkaerőellátásának biztosítása végett stb. A példák felsorolását még hosszan lehetne folytatni a XIX. század történetéről szóló kötetben található esetekkel is (Dessewffy Aurél és az ún. fontolva haladó konzervatívok retrográd célú javaslatainak hazafias, haladó törekvésnéppé váló feltüntetése,¹⁴² 1849 után Apponyi György, Majláth és más konzervatívok alkotmánytervezeteinek pozitív értékelése stb.¹⁴³).

Szekfü a Habsburg-barát, ún. nagymagyar szemlélet képviselőjeként 1933 előtt csak osztrák és német szövetségben és tőlük függésben tudta elképzelni a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomásának biztosítását. Vele szemben a nem kevésbé nacionalista, ún. kismagyar-szemlélet képviselői (Németh László, az ún. protestáns-kuruc történelemszemlélet hívei) — a két pogány közt egy hazáért elmélet alapján — minden külső, nagyhatalmi szövetség, támogatás nélkül, pusztán saját erőnkre támaszkodva, a magyarság — vélt — kulturális fölénye alapján kívánták gyakorolni az uralmat az elmaradott kultúrájuknak tartott nem-magyar népek fölött. Ennek az iránynak eszménye az önálló Erdély volt. A Habsburg-párti katolikus labancokkal szemben a jórészt protestáns kurucokban látták az igazi hazafiság képviselőit. Bocskay, Bethlen, a két Rákóczi, Thököly, II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harcait, a protestánsok mozgalmait idealizálták és makulátlan fényességgű példaként állították az utódok elé. Szekfü a nagymagyar történeti szemléletet és politikai

¹⁴⁰ Uo. VI. k. 312—322., főleg a 313., és 322. lapok.

¹⁴¹ Uo. VI. k. 290. és 293. l.

¹⁴² Uo. VII. k. 163. és 166. l.

¹⁴³ Uo. VII. k. 289. l.

irányt a szellemtörténet már ismert módszerével a nyugatias típusú dunántúli magyarság lelkeségéből, a nemzet sorsáért érzett felelősségtudatból, európai nézőpontjából vezette le és helyeselte. A kismagyar felfogást a keleti, tiszai magyarság felelőtleniségéből, délibábos ábrándozásaiból eredeztette és utasította el. A kismagyar szemlélet híveit a kuruc-labanc, protestáns-katolikus ellentétpár bővölete tartotta fogva. Mindkettő káros, idealista szemlélet volt, mert a történeti eseményeket kitepte osztályösszefüggéseiből, elszakította az alapvető és az uralkodó osztályokon belüli ellentétektől. Egyoldalúan kicsinösítve a maga irányát és befeketítve a másikat, eltorzította a valóságot és osztálytartalmától megfosztott történetiszemléletre nevelt. Ugyanekkor mindkettő — bár ellenkező előjellel — magasra hevítette a nacionalista érzelmeket, növelte a magyar dolgozóknak is a magyarság felsőbbrendűségéről, a más népek fölötti uralomra hivatottságáról táplált kártékony nézeteket. De térjünk vissza Szekfü nacionalista, nagymagyar koncepciójához.

A nyugati orientációs, németbarát politikának nemcsak a szomszéd államok ellen irányuló revansista, sovíniszta éle volt,¹⁴⁴ hanem elsősorban szovjet- és forradalomellenes tendenciája. A török—magyar ellentétről, a török elmaradott keleti kultúrájáról és barbárságáról szóló részek a Szovjetunió, a szovjethatalom és a proletárdiktatúra ellen irányultak. Egyetlen helyen Szekfü nyíltan is utalt erre az összefüggésre és ez derít fényt igazi mondánivalójára is. A török elleni védekezéshez nyújtott német birodalmi segély kérdését tárgyalva megállapítja, hogy ez nem volt csekély, mégsem mentette meg a XVI. század Magyarországot a töröktől. A Német Birodalom azonban mégis csak „résztvett a védelemben, nem oly mértékben, mint ahogyan tervezte ugyan, de mégis állandó érdeklődést tanúsított és állandó segéllyel szolgált. Összehasonlítva a Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta a nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájá-

¹⁴⁴ A Magyar Történet-ben a végvárak felszereléséről, a katonák ellátásáról szóló részben Szekfü alaposan tárgyalja a külföldről érkezett segélyek kérdését. Felsorolja, ki mindenki küldött kisebb-nagyobb állandó vagy alkalmi segélyt, majd részletesen ismerteti az alsó- és felső-ausztriai rendek segítségnyújtását. Előadja, hogy a két osztrák tartomány Győrben, Pápán, Veszprémben, Tatán osztrák csapatokat tartott, amelyek közvetlenül a tartomány rendjeinek voltak alárendelve, utasításaikat tőlük vették és a magyar hatóságoknak nem engedelmeskedtek. Az alsó- és felső-ausztriai rendek befolyása a XVI. században Győrtől Kanizsáig terjedt, amelyek Kanizsa és Kiskomárom várának építését is irányították. A német befolyás ilyen mértékű kiterjedésére, állami szuverénitásunk eme világos és súlyos sérelmére egyetlen elítélő szava sincs. Mindössze egy mondatban utal arra szárazon, minden állásfoglalást kerülve, hogy bár ez a befolyás már a XVI. században körvonalazható, csupán „a következő századokban fog állandósulni”. (IV. k. [Első kiad.] 150—151. l. Az idézet a 151. lapról való.) — Hogy megváltozik a hangja, amikor a következő bekezdésben a cseh rendek segélyeit kezdi ismertetni. „Nagyobb veszedelmek származtak a cseh tartományok részéről” — így vezeti be ezt a részt. A folytatás sem enyhébb a kezdetnél. Miután leírta, hogy a csehek a bányavárosokkal sajátjukként rendelkeztek, bizottságaik ezekben kihallgatásokat eszközöltek, megkövetelték, hogy Érsekújvár parancsnoka a cseh tartományoknak is hűségsküt tegyen, így folytatja: „Azaz a csehek a török segély örve alatt a magyar területek némi annexiójára gondoltak, amivel azonban nemcsak a magyar állam szuverénitását, hanem a királyi felségjogokat is megsértették.” (Uo. 152—153. l.) Érdekes, hogy a hasonló eljárást követő osztrák rendek nem annektálnak, nem sértenek felségjogokat?! Sovíniszta uszítását e helyen betetőzi a folytatás: „A cseheknek ez a kalmár szelleme, mely ég és földként különbözött a pápaságot vagy a német birodalmi rendek egy részét betöltő egyetemes európai szolidaritástól, gondolkodóba ejtette a bécsi udvart.” (Uo. 153. l.)

nak kifejlesztésében és az államközi, európai, keresztény kapcsolatok brutális ignorálásában. Az elképzelhetetlen, hogy a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át, a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, amint ezt megtették annak idején a német rendek.”¹⁴⁵ Ugy tűnik, ez annyira világos beszéd, a török—szovjet analógia annyira nem véletlen, hanem tudatos összehasonlítás eredménye, hogy több szót erre vesztegetni fölösleges volna.

A szomszédos államokhoz került területeken azonban magyarok is éltek. Ez némi óvatosságra intette az olyan józanabb politikusokat, mint Bethlen István gróf és a higgadt, okos történészeket, így a bethleni nemzetiségi politikával egyetértő Szekfű Gyulát is. A konkrét napi politikában a nyílt sovíniszta uszítás helyett a türelem, a méltányosság, megértés politikáját hirdették hazai nemzetiségeink számára, hogy hasonló bánásmódot igényelhessenek a szomszédos államokban élő magyarok részére is. A türelem, méltányosság politikája egyúttal csalogató is volt a szomszédos nem-magyar népek felé. Így akarták őket meggyőzni arról, hogy a magyar uralkodó osztályok többé nem nyúlnak velük szemben az erőszak fegyveréhez. Nem fenyegetik őket népi létezésükben. Nincs tehát miért tartaniok a területi integritás helyreállításától. Szekfű Gyula a történettudomány eszközeivel szolgálta mind tudományos műveiben, mint publicisztikai tanulmányaiban, főleg a *Magyar Szemle* lapjain megjelent cikkeiben a bethleni nemzetiségi politikát. A visszavetítés eszközét használta ismét. Nem tekintett az egyes korok társadalmi viszonyainak minőségi különbségére, és a bethleni nemzetiségi politikát a szentistváni állam-eszme korszerűsített formájának tüntette fel. A nomád türk politikai szervezet — hirdette — tág teret hagyott a nagyobb hatalom vezetéséhez csatlakozott, alája hódoltatott népek belső életének. A keresztény-magyar szentistváni államszervezetben továbbra is megmaradtak az ősi jellemvonások, amelyeket a keresztény méltányosság, türelmesség, megértés eszméi csak tovább nemesítettek. A Horthy-korszak államának nemzetiségi politikáját e szellemnek kell áthatnia. Szekfű Szent Istvánt idézve hirdetett türelmes, méltányos, az ember egyéni jogait nem sértő nemzetiségi politikát. Ugyanakkor szüntele-

¹⁴⁵ Magyar Történet IV. k. §147. l. — Az idézetet ugyanilyen értelmezéssel először Szigeti József használta fel tanulmánya második részében. Azt pedig, hogy a nacionalizmust ellenméregként a bolsevizmus, a forradalmi mozgalmak és a marxizmus ellen használták fel a Horthy-korszak politikusai, többek között Kornis Gyula kultúrpolitikai tanulmányai is megvilágítják. „A forradalmak s a kommün alatt tapasztaltaknak egyik frissen lefőlözött tanulsága, hogy a felforgató törekvéseknek legbiztosabb szellemi gátja a nemzet minél jobban elmélyített és átélt történeti tudatossága . . . A történeti kultúra értékével szorosban egybeforr a művelődés másik elve: a tisztult nacionalizmus.” (Kultúra és politika. IV. l.) Allítsuk a szavak mellé a miniszter, Klebelsberg véleményét, aki az 1918—1919. évi eseményekről szólván ilyen következtetésre jut: „Ez ellen az ahistorikus radikalizmus ellen, mely a nemzetek egészének egyik legveszedelmesebb ellensége, egyik leg-hathatósabb gyógyszer a történeti érzék ápolása.” (Beszédei. 53. l.) — De hallgassuk meg ismét Kornist: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak . . . csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” „A nemzeti kultúrpolitika második főfeladata az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen a népiskolától az egyetemig s a szabadoktatási intézményekig. Nemzeti nagy szerencsétlenségünknek s a magyar bolsevizmusnak történetével állandóan kell éreztetnünk és bizonyítanunk, hogy az állam csak nemzeti állam lehet . . .” (Kultúrpolitikai irányelveink. 1921. Id. köt. 18—19. l.) És Szekfű történeti műveivel híven szolgálta ezt a politikát.

nül hangsúlyozta az ország területi egységének, magyar jellegének, a magyar vezetésnek a fontosságát és elsőbbségét — ismét csak Szent Istvánra utalva.¹⁴⁶ A türelem, megértés, méltányosság emlegetése ugyanis nem jelentette az addigi nemzetiségi politika lényegének megváltoztatását, valóban demokratikussá tételét. Mindössze arról volt szó, hogy Bethlen és az ő nyomán Szekfü — politikai, taktikai megfontolásból — az elnyomás szelídebb eszközeit kívánta alkalmazni a korábbi nyers módszerek helyett.

Szekfü Gyula nacionalizmusának a kiegyezéskori történetíráshoz és „*A magyar állam életrajza*”-nak első kiadásához képest is új, először a „*Három Nemzedék*”-ben felbukkanó vonása volt az antiszemitizmus. Ez az uralkodó osztályoknak és történetírójuknak abból a törekvéséből fakadt, hogy elsősorban a művek olvasóit és rajtuk keresztül a tömegeket elrettentsék 1918 és főleg 1919 megismétlésétől, beszennyezzék és gyökerestől kiirtsák szívéből a hősi harcok emlékét.

A reakciós uralkodó osztályok ismeretes fogása az antiszemita uszítás, különösen az olyan elmaradott fejlődésű tőkés országokban, ahol viszonylag nagyszámú zsidó él. A tőkés társadalomban akkor élnek ezzel az eszközzel, amikor a munkások és a parasztok nyomora már akkora, hogy emiatt feltörő felháborodásuk megrendíti vagy éppen megdöntéssel fenyegeti a tőkésék és a földbirtokosok uralmát. Ekkor az uralkodó osztályok és ideológusaik arra törekcsenek, hogy eltereljék a nyomorúságban sínylődő munkások, parasztok, értelmiségiek és kispolgárok figyelmét saját elnyomó, kizsákmányoló tevékenységükről, és ráirányítsák a zsidókra. Az is köztudomású, hogy az elmaradott fejlődésű tőkés országokban, ahol a kapitalizmus viszonylagos fejletlensége miatt igen nagy számú a kezdetleges termelési eljárásokkal dolgozó városi és falusi kispolgárság, az antiszemita izgatás főleg ezekre, a gazdaságilag és politikailag legfejletlenebb rétegekre támaszkodik. Célja, hogy elterelje a városi kisiparos figyelmét az őt létében fenyegető tőkés versenyről, a dolgozó parasztét a tőkés nagybirtokéról, az ipari és a mezőgazdasági munkások, falusi félproletárok figyelmét a tőkésék és a földbirtokosok kizsákmányolásáról. Mindeme társadalmi csoportok elkeseredettségét az egész zsidóságra és ezen belül is az egész kizsákmányoló osztálynak csupán egy kis részét jelentő zsidó bankárookra, bérlőkre, falusi szatócsokra, korcsmárosokra, városi kiskereskedőkre stb. kívánta irányítani. Magyarországon már az 1880-as években megkezdődött az antiszemita izgatás. Az antiszemitizmus a 90-es évek második felétől kezdve az ún. agrárius csoport, ezen belül is különösen a Katholikus Néppárt politikai eszközévé lett. A klerikális pártok főleg az 1917. évi februári orosz forradalom óta fokozták a zsidóellenes agitációt.¹⁴⁷ Felhasználták azt a körülményt, hogy hazánkban a feudális maradványok — történelmi fejlődésünk sajátosságai miatt — nagymértékben befolyásolták a gazdasági életet. Az ún. úri, elősdi életforma emiatt 48 után olyan mértékben gátolta a társadalmi fejlődést, hogy a kereskedők és tőkés ipari vállalkozók túlnyomórészt a németek és a zsidók soraiból kerültek ki, pusztán azért, mert e foglalkozások nem tartoztak az „úri” tevékenység körébe. Erre alapozták a reakciós osztályok zsidóellenes uszítá-

¹⁴⁶ Szekfü nemzetiségi koncepciójára a Horthy-korszakban vö. Állam és nemzet c. tanulmánykötetét (Bpest. 1943).

¹⁴⁷ A klerikális pártok antiszemita agitációjára vö. *Galántai József*: Egyház és politika. A katolikus egyház politikai szerepe Magyarországon 1914.—1918. Kandidátusi értekezés. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

sukat. Elterjesztették, hogy a zsidók nem végeznek termelőmunkát, hanem, mint kereskedők és vállalkozók, csak a nép kiszípolozásával foglalkoznak. Azt híresztelték, hogy a zsidók eredendően nem kedvelik a fizikai munkát. Ezért lesz belőlük kereskedő, tőkés vállalkozó, bankár, értelmiségi. E területekről — hirdették — kiszorították a keresztény, magyar elemet. Azt is állították, hogy a gazdasági élet mellett a XX. század elejére már a kultúra területe is zsidó monopóliummá lett. A Horthy-ellenforradalom még inkább növelte az antiszemita izgatást. A forradalmak, Trianon, sőt, részben még a háború elvesztésének felelősségét is a forradalmakban szerepet játszó, zsidó származású vezetőkre és rajtuk keresztül az egész magyarországi zsidóságra hárította. A forradalmat, a szocialista eszméket, a proletár nemzetköziséget a magyar lélektől, a magyarság természetétől elütőnek, idegenek (főleg zsidók) által behozott, gyökértelen nézetek káros hatásának tüntette fel, hogy így elriassza olvasóit a forradalmi fellépéstől. El akarta terelni a figyelmet a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségéről is. Ennek az igénynek igyekezett megfelelni Szekfü is.

Szekfü azért is a hanyatlás kezdetét látta az 1840-es években, mert — szerinte — a nemesi reformerek doktrínér liberalizmusa folytán leomlottak a korlátok a galíciai zsidók bevándorlása előtt. A már ittlévő zsidók — írja Szekfü — a 40-es években gyorsan asszimilálódtak a magyarsághoz, és annak szövetségeseivé lettek. Beolvadásuk hamar végbement volna, ha a bevándorlással nem szaporítják számukat. A beözönló újabb zsidó tömegek vallási és faji sajátosságaikkal, idegen erkölceikkel nem olvadhattak be már első generációjukkal a magyarságba, és nagy veszélyt jelentettek. Kezükbé kaparították a kereskedelmet és az ipart. Nagy versenyt támasztottak minden további új vállalkozónak és ezzel meggátolták a keresztény tőkés-, iparos- és kereskedőréteg felcseperedését.¹⁴⁸

Szekfü tévedett. A zsidó tőkés vállalkozók és a leggazdagabb kereskedők, tehát a keresztény vállalkozók számbajöhető versenytársai — az adatok tanúsága szerint — nem a többségükben koldusszegényen érkező bevándorlók soraiból, hanem a már régebbi idők óta itt lakó családok közül kerültek ki. (pl. Wodianer, Goldberger, Kunewalder, Boskovies, Mauthner, Kadisch stb.).

Kétségtelen ugyan, hogy a zsidók közül számosan uzsoráskodtak 1848 előtt. Terményhamisító üzelmeik bizonyos fokig hozzájárultak mezőgazdasági termékeink külföldi hírnevének romlásához. Az alapvető ok mégsem ez volt, hanem az, hogy a robotra alapozott mezőgazdasági üzem nem tudott egyenletes minőségű, megfelelően kezelt árut piacra vinni. Mindezek és tetejébe még a felvásárló zsidó kereskedők mérési csalásai a termény átvételekor hozzájárultak az antiszemitizmus növekedéséhez. De a történelmi igazsághoz hozzátartozik az is, hogy terményhamisítással nem kizárólag a zsidók foglalkoztak és nem csak ők uzsoráskodtak. Maguknak a termelőknek legalább akkora részük volt a terményhamisításban, mint a zsidó kereskedőknek. A zsidóbarátsággal nem vádolható Debreceni Fűszer- és Vaskereskedők Egyesülete 1843-ban készített jelentésében egyáltalán nem titkolta, hogy a termelők „termesztményeiket meg hamisítják részint pedig a természetmennyek műveléséhez s azokali hánáshoz nem értenek. Csak egy példát hozunk fel — folytatja a jelentés. — Ez előtt több évvel a derecskeiek tetemes mennyiségű pénzt, évenként 100—150 ezer forintot vettek be sáfrányért; de miután a magok s a

¹⁴⁸ I. m. 154. és 159. l.

töllök bészédő zsidók csalárd kezelések miatt a vállalkozó kereskedőnek keze alatt tetemes mennyiség megromlott, ezen cikknek kelete is felette meg csökkent.”¹⁴⁹ A zsidó versenytársak ellen állandó küzdelmet folytató Pesti Privilegizált Kereskedői Testület ugyancsak 1843-ban állapította meg, hogy bár a terményhamisítást részben a termelők részben a kereskedők végzik, leggyakoribb a termelők által elkövetett minőségrontás. A tokaji és ménesi borok, a viasz, a kender, a dohány meghamisítása leginkább a termelők lelken szárad. Finom gyapjú helyett durva gyapjút, homokot vagy port a zsák közepére rakni ugyancsak ők nem áttallanak, bár a kereskedők lelkiismerete ebben a tekintetben sem tűnik ki hófehér tisztaságával.¹⁵⁰ Farkas Ferenc debreceni vaskereskedő a kereskedelem pénztökehiányáról erősen szarkasztikus hangnemben írja, hogy „városunkban is annyira be harapodzott a váltó általi pénzuzsora, miszerint nem csak zsidó szomszédink, de keresztény társaink is készek más baján de biztosítás mellett 20—40 per Cent kamattal keresztényi szánakodásból segíteni”,¹⁵¹ világos bizonyságaként annak, hogy a pénztöke-

¹⁴⁹ Az 1843. aug. 12-éről keltezett jelentés éppúgy, mint az alábbiakban idézendő többi beszámoló is az 1843—44. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának felkérésére készült és vagy az egész ország, vagy csupán egy-egy helység kereskedelmének állapotáról és a javítás módozatairól szól. Megtalálható az Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.) Régi Országgyűlési Levéltár (a továbbiakban: R. O. L.) Lad. XXX. No. 20. Fasc. II. 9. — Zsidóellenesen elfogult tehát Medgyaszay Lajos debreceni kereskedő 1843. júl. 29-i véleményének következő része: „Ns. Bihar megyében fekvő Derecske mezővárosában, ez előtt mint egy 20 Évek le folytatva a sáfrány szorgalommal termesztődött, s az onnan nagy mennyiségben vivődött ki Austriába, úgy annyira, hogy azon kis mezővárosban Évenként 250.— majd 300.000 frt. maradt egyedül ezenné terményért! ez szemibe tűn a sidó hajhászó pillanatának, föl lép az alku piaczánn, előre le teszi a Pénzt a termésért „itta Haza férge”, mert nincs Pénzünk, nincs Hitelünk- s nállunk az Israelita ország Dictatuma emeli, dönti Productumaink értékét — így már ura lévén a Termésnek. annak szedetése önnön tetszésétől függ, de nincs előtte a Hitel szentsége, félre van vetve a jövő egybe köttetés talpköve, nyersenn, még nem tökéletes érettségben szedeti le a termést, s elégedetlen haszon lesése ezt is vegyítve s hogy súlya nagyobb legyen! áldott alföldi homok porral nehezítve adja át vagy küldi tiszta kezelésben bízó vevőnek vagy rendelőnek” s így elveszítjük a piacot. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 62.)

¹⁵⁰ 1843. szept. 14-i jelentés (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 17.) „1. a tokaji és ménesi aszu borok körül — midőn az illy hamisított vagy tulajdonkép csalárd módon gyártott borok készítői a czéla közönséges asztali bort használnak” . . . „2. Viasznál a termesztők gyakorta azon csalárdságot követik el, — miszerint az öntvények belsejébe részint salakot (den Satz) részint egyéb hulladékat, részint pedig idegen anyagokat, úgymint: fagyút, szurkot, s más hasonlókat öntenek.” — A kender nem tisztítják meg gondosan a farszekeztől. A dohány csomóba sarjüveget, csutkát, morzsát, kukoricacsutkát, gyakran kavicsot kötöznek bele a termelők. Vízrel is nedvesítik, homokkal hintik be nagyobb súly elérése kedvéért. A gyapjúsákok közepére finom áru helyett hulladékat vagy durva gyapjút, homokot, port tesznek. — A Szegedi Királyi Kereskedői Társulat 1843. aug. 19-i véleményében (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 10.) a dohánykereskedés akadályairól ekképpen nyilatkozik: „a dohánytermesztőknek a dohányt szállítók vagyis embereiknek minden kigondolható fortélyaik a csaláik általi demoralizációja a földnek rendes elkészítettésére a mag megválasztásával a palántávali célszerű bánás módra, az ültetésre és átalýában a dohány termesztés célszerű módjára s különösen a megtermelt dohánynak a jónak a rosszítól külön csomózása s becsületbeli tiszta bánás módjára csekély figyelem fordítás miatt, mind a dohány minémiségének csökkenése — mind a becsület nélküli bánás mód által a külföld előtt hitel vesztés.” — Egyoldalú és zsidóellenesen elfogult tehát a Debreceni Privilegizált Kalmári Társaság 1843. aug. 7-i (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 11.) és a Szokolcai Posztókészítők Egyesületének 1843. aug. 10-i (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 44.) véleménye, amely a dohány, finomabb bor, gyapjú ill. utóbbi csak a gyapjú minőségének romlásával egyedül a zsidó kereskedőket vádolja a termelők hamisításairól.

¹⁵¹ 1843. aug. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 60.)

hiányt sem egyedül a zsidók, hanem keresztények is kihasználják uzsoráskodásra, ha volt heverő pénzük. Az uzsoráskodás, mint ezt különben az egyetemes történelem is bizonyítja, nem valamiféle zsidó sajátosság, hanem a tőkés fejlődés előtörténetének egyik jelensége.¹⁵² Még Medgyaszay Lajos az egyébként antiszemita debreceni kereskedő más tekintetben elfogult véleménye sem marasztalta el kizárólag a zsidókat az uzsoráskodás bűnében, hanem a keresztény uzsorásokkal együtt ítélte el ilyen irányú tevékenységüket.¹⁵³ Kétségtelen, hogy Magyarországon a zsidóellenes érzelmek felszítására nagyobb lehetőségeket nyújtott az a tény, hogy a zsidók a kereskedelemben sokkal nagyobb arányban vettek részt, mint más — főleg nyugati — országokban. A terményhamisításokban, uzsoráskodásban és egyéb visszaélésekben is emiatt tűnhetett jobban szembe szereplésük, főleg pedig azért lehetett azt jobban előtérbe állítani és a bűnök súlyát *csak* a zsidókra rakni. Ennek a méltánytalan és igazságtalan eljárásnak azonban nem az arányeltolódás volt az igazi oka, hanem — a feudális beállítottságú kereskedők és céhes iparúzők esetében — végső soron a tőkés versenytárstól, a feudalizmust bomlasztó tőkés gazdálkodástól való ösztönös félelem. Keletkezésének fő oka, gyökere azonban az idejétmúlt feudális termelési módszer és a tőkés vállalkozás, gazdálkodás, termelés ellentéte. A városi céhek legalább olyan határozottan tiltakoztak a városi tanácsnál, ha keresztény tőkés vállalkozó kérte ipari üzem felállításának engedélyezését, mint hogyha zsidó óhajtott üzemet létesíteni. Legfeljebb egy érveléssel többet jelentett a tiltakozó céh beadványában, ha a vállalkozó zsidó volt.¹⁵⁴ A helybeli szatócsok és egyéb kiskereskedők egyforma hevességgel tiltakoztak a szlovák és a zsidó házalók vagy tőkés iparúzőktől vásárolt árukkal kereskedő keresztény, céhes iparosok kereskedői tevékenysége ellen a versenytárstól félve.¹⁵⁵ A versenytárs kikapcsolásán fáradoztak tehát, és ez volt antiszemizmusuk igazi oka. Az 1848. évi pozsonyi és pesti zsidóellenes mozgalmak élén reakciós céhpolgárok álltak, világos jeleként annak, hogy lényegében véve azért tüntettek a zsidók ellen, mert azok személyesítették meg az ő szemükben a tőkés vállalkozót, a félelmes és leküzdhetetlen versenytársat. Elfogadhatatlan tehát Szekfű Gyulának az az eljárása, hogy aszerint különbözteti meg a zsidókat: bevándoroltak, vagy asszimiláltak-e. Egyetlen helyes megkülönböztetés ebben az esetben is az osztályhelyzet szerinti elválasztás: tőkés vagy dolgozó, kizsákmányoló vagy kizsákmányolt-e valaki, ha zsidó, ha nem. Szekfű azonban még saját, helytelen módszeréhez sem maradt hű. A „*Három Nemzedék*”-nek a kiegyezés időszakával foglalkozó részeiben vádjait az egész zsidó értelmiségre szórta és — osztálykülönbség nélkül — az egész zsidóság nyakába varrta a forradalmak és Trianon felelősségét. Az egész zsidóságot állította be úgy, mint a magyarságtól idegen nemzetiséget, amely idegen eszméket, a szocializmust terjesztve minden baj, de főleg a két forradalom oka.¹⁵⁶

A marxizmusnál és a munkásmozgalomnál nem járt jobban Szekfűnél a polgári radikalizmus sem. Ateista voltuk, a Keleti Svájcra szóló és ezen a

¹⁵² Marx: A Tőke III. (Bpest. 1951) 656—659., 672., 878. l.

¹⁵³ 1843. júl. 29. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 62.)

¹⁵⁴ Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951. 84—89., 192., 207. stb. l.; ugyanitt a kereskedelmi tőkérről szóló részek igazolják a zsidó tőke fejlődéséről szóló előbbi állításokat.

¹⁵⁵ Pólya Jakab: A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Testülete története Bpest. 1902.

¹⁵⁶ I. kiad. 247., 331—338., 357—361. lapok

réven a nemzetiségekkel föderációban megbékélni óhajtó — egyébként szintén nacionalista — elképzeléseik miatt, a magyar hegemonia ellenségeinek, Renner és Popovici fegyvertársainak, tehát nemzetietleneknek és a magyar talajtól idegen eszmékkel fertőzött elemeknek bélyegezte őket. E két sajtáságukat pedig zsidó, vagyis idegen eredetükből vezette le.¹⁵⁷ Itt is nyilvánvaló, hogy a polgári radikálisok azért kerültek a vádlottak padjára, mert inkább kevesebb mint több következetességgel harcoltak a fennálló osztályuralmi viszonyok ellen, küzdöttek azok bizonyos fokú demokratikus megváltoztatásáért. Akarva-akaratlan hozzájárultak az 1918. évi magyar polgári-demokratikus forradalom előkészítéséhez, ámbár nem ők robbantották ki azt, sőt akaratuk ellenére tört ki. Szekfü célja a polgári radikálisoknál ugyanaz volt, mint a proletariátus esetében: antiszemitizmus segítségével elhíttetni, hogy a marxizmus, még inkább a bolsevizmus, a leninizmus, de még a csupán viszonylag haladó polgári radikalizmus is importcikk, a magyarságtól idegen eszme és ezen a réven egyúttal meggyűlöltetni mind a polgári-demokratikus, mind a proletárforradalmat: egyáltalán a forradalmi gondolatot és mozgalmat.

Nem kevésbé fontos célja volt továbbá az is, hogy beigazolja a munkásosztály politikai éretlenségét, vezetésre való alkalmatlanságát, amelyet — szerinte — 1919 bukása igazolt.

Az antiszemitizmus azonban — mint erről már följebb szó esett — nem csupán a forradalom és a marxizmus ellen szolgált fegyverként. Lehetőséget nyújtott az osztályuralom más irányú megvédésére, a kizsákmányolás és a tömegnyomor igazi okainak leplezésére és a figyelemnek erről a tényről való elterelésére is. Szekfü élt is ezzel a lehetőséggel. 1867 után — írta a „*Három Nemzedék*”-ben — behozhattuk volna évszázados gazdasági elmaradottságunkat. Ehhez azonban hirtelen változás, hazai iparunk gyors fellendülése kellett volna. Hogyha „az eddig harcos és jogász nemzet egyszerre, máról-holnapra, kereskedelmi és ipari tehetségnek bizonyul, el is jutottunk volna ide” — vélte Szekfü. De ez nem történt meg, sőt „gazdasági életünk lassú bontakozásának egyik oka az, hogy a magyarság ez új korszakban is húzódozott e pályáktól”.¹⁵⁸ A parasztságot a mezőgazdaság foglalta el. A volt kiváltságos osztályoknak kellett volna kereskedelmi és ipari pályára lépniök annál is inkább, mert a korábbi közbirtokosok és a középbirtokos nemesek jelentős hányada elszegényedett és új megélhetési lehetőséget kellett keresnie. Mégsem ez történt, hanem az, hogy „a volt privilegizált osztályok görcsösen ragaszkodtak az »úri« pályákhoz, s inkább végképp leszállottak, fokról-fokra csúszva a társadalmi létrán, semhogy hirtelen kiragadják magukat megszokott körükből és az ipari produkció vagy kereskedelem szolgálatába álljanak”.¹⁵⁹ Betódultak az állami, megyei, városi hivatalokba és még az irnokságot is „úri” foglalkozásnak tekintették. Így történt meg az, hogy a terményfeldolgozásra, értékesítésre már — Szekfü megfogalmazása szerint — nem a magyarság gyakorolt befolyást, és „az értéktöbblet ára sem ők gazdagítja. A végzetes könnyelműséggel, szervezkedési tehetetlenséggel üresen hagyott teret elfoglalta, könnyű szerrel, konkurrenca nélkül a zsidóság.”¹⁶⁰ Szekfü itt nem vette észre, hogy önmagával került ellentmondásba. Hogyha ugyanis már 1848 előtt is a zsidó-

¹⁵⁷ Uo. 358—359. l.

¹⁵⁸ I. m. 241. l.

¹⁵⁹ Uo. 242. l.

¹⁶⁰ Uo.

ság kezében volt a tőke, akkor miféle — üresen hagyott — helyekre nyomulhattott be 1867 után? A valóság az, hogy a zsidók semmiféle üres helyet sem foglaltak el, mert ilyen nem volt, hanem csupán a tőkés fejlődés során adódó vállalkozási lehetőségeket aknázták ki — a Szekfü által helyesen megállapított okok révén. Minden valószínűség szerint ő is ilyesmire gondolhatott. Megfogalmazása mégsem ilyen egyértelmű, és ezért félremagyarázásra és olyan következtetésekre is adhat lehetőséget, mintha a zsidók a keresztényeknek szánt üres helyeket foglalták volna el és ezáltal kiszorították volna onnan a keresztényeket — akik Szekfü megállapítása szerint nem is nagyon áhítoztak e pozíciókra.

Hasonló eljárása kísérhető figyelemmel a „*Három Nemzedék*”-ben másutt is, így pl. a kiegyezés korabeli zsidó értelmiségről szóló részben. Itt ugyanis az olvasható, hogy „a zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem kísérté a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomorúságát . . . de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra, minő az ügyvédi, orvosi és mindennemű ipari és kereskedelmi értelmiségi” foglalkozás, úgyhogy részvétele ezekben az ágakban gyakran felülmúlta a keresztények számát.¹⁶¹

A Horthy-korszak viszonyait ismertető és az 1919 utáni fejlődést tárgyaló fejezeteknél 15 évvel később írt részben már arról is számot ad, hogy a háború előtt a zsidóság előbb az ún. szabad értelmiségi pályákat: orvosit, ügyvédit szállotta meg, majd, amikor ezek megteltek, „haladt tovább a függő és gyenge fizetést nyújtó állami hivatalok felé”.¹⁶² Az 1919 előtti időkről szóló részekben még nem utalt erre a tényre, mivel az ún. történeti Magyarország területén nem volt különösebb probléma az „úri” osztályok tagjainak elhelyezése a hivatalokban. Szekfü pedig a „*Három nemzedék*”-et — tudjuk — 1918 és 1919-ben, még a trianoni szerződés megkötése előtt írta. Nem sejtette, hogy ennek egyik hatásaként a szomszéd államokhoz került területekről hivatalnoki tömegek fognak ideözönlenni, az ún. „menekültek”, akiket el kell helyezni. A „*Három Nemzedék*”-nek a Horthy-korszakbeli viszonyokat elemző új része: az „és ami utána következik” megírásakor, 1933 végén azonban már nemcsak a tényt ismerte, hanem „megoldását” is. Ismeretes, hogy a hivatalos körök a „menekült-kérdés” „megoldásának” első lépéseként a 20-as évek elején eltávolították az állami és egyéb közhivatalokból az oda bejutott kevés számú zsidót és helyükre „menekülteket” ültettek. Szekfü ennek az eljárásnak igazolása végett elővette a „zsidóság beözönlése a hivatali pályákra” — már csupán a zsidó közhivatalnokok számát nézve is demagóg — elméletét, és az antiszemita eszközöként igénybevételével iparkodott nagyon is kétes értékű erkölcsi igazolást összetákolni a Bethlen—Klebsberg-féle kormányzat és az uralkodó osztályok számára, holott ez az intézkedés erkölcsileg és anyagilag korrumpálta az értelmiség egy részét.

De kövessük tovább Szekfü érvelését. „A numerus-clausus-törvény, a hazai antiszemita hullám egyetlen intézményes maradáka”, nemcsak az államhivatalokban éreztette hatását, hanem az ügyvéd-, orvos-pályákról is visszazsorította a zsidókat”¹⁶³ — állapította meg történetírónk. A zsidó értelmiség nagy tömegei — bezárulván előtte a szoros értelemben vett intellektuális

¹⁶¹ Uo. 333. l.

¹⁶² I. m. 438. l.

¹⁶³ Uo.

pályák — még kizárólagosabban fordult a kapitalizmus nyújtotta lehetőségek felé és megszállotta a kereskedelem, ipar, gyárpar, banküzlet, biztosítóintézeti szakma alkalmazotti állásait.¹⁶⁴ Szekfü e helyes megállapítását még azzal egészítette ki, hogy — ugyancsak a valóságnak megfelelően — leszögezte: a Trianon utáni „fejlődés jóformán immunizálta az államhivatalokat a zsidósággal szemben, bennük és a katonaságnál, általában az államtól függő fixfizetéses pályákra szinte teljesen a keresztények helyezkedtek el”,¹⁶⁵ akik a konjunktúra idején lassan megfelelő anyagi helyzetbe jutottak. Eljött azonban az 1929—1933. évi gazdasági válság és ez „a keresztény magyar társadalmat visszazorította emelkedésében, melyet épp megkezdett”. A fizetésleszállítások következtében „a tisztviselők előtt újra megnyílik a proletárellet mélysége, borzadva ismerik fel, hogy megint annak szélén állnak, egy újabb deklaszifikálódás előtt, melyen 10—15 éve álltak ki”. És ez a — Szekfü szavaival — „újabb proletarizálás veszélyében forgó” középosztály immár nem nézi olyan nyugodtan a „még mindig jobb helyzetben levő zsidó rétegek életét, mint még az általános emelkedés éveiben”.¹⁶⁶ Ehhez hozzávéve „a falusi rétegek immanens nyomorát”, „az állástalan diplomások vérlázító helyzetét, továbbá azt, hogy a kapitalizmus, mint idegen eredetű réteg nem élvezzi a közvélemény azon kíméletét, mellyel az arisztokrata pazarlások ma is találkoznak, akkor megérthetjük, hogy még azok is, akik különben a Színházi Élet szellemi színvonalának feltétlen hívei, meghallgatják a fajvédő szónokok és tudósok antiszemita előadásait”¹⁶⁷ és a rohamcsapatokban látják jövőjük biztosítását, hiszen a rohamcsapatok tagjai a hitleri Németországban is a zsidók kiűzése révén jutottak álláshoz. A hitleri mozgalom jóformán egyetlen motorja — Szekfü szerint — az új antiszemita hullám, amely mögött a kapitalizmus bomlásából származó gazdasági jelenségek állanak.¹⁶⁸ „De ettől a pillanatnyi gazdasági helyzettől eltekintve, nem lehet behúyni szemünket azon jelenség előtt, hogy az ország és a magyar nép egész ipari és kereskedelmi szervezete bevándorolt elemek vagy azok leszármazóinak kezében van.”¹⁶⁹ És ebből a már ismert demagóg célzatú kijelentésből vonta le végkövetkeztetését: a kapitalizmus változik, bomlik és nem lehet megjósolni, milyen termelési rendszer lesz néhány évtized múlva, „de addig is a zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt vegyen a kapitalisztikus termelési rendszerben, ennek minden egyes fokozatain. Ez az a pont, hol mindkét fél magasabb, lelki érdeke érintkezik.”¹⁷⁰

Szekfü Gyula, a történétíró, nem húnyhatta be a szemét a valóság előtt. Láta és kimondta, hogy a volt feudális osztályok deklaszifikálódásának, a többiek nyomorának okai a kapitalista fejlődésben rejlenek. A kivezető utat azonban — polgári történész módjára — a volt feudális és a tőkés osztályok uralmi szövetségének érdekében nem a feudális maradványok és a tőkés kizsákmányolásának megszüntetésében látta. Ellenkezőleg: éppen ezeknek az uralmi viszonyoknak megóvása céljából iparkodott elterelni olvasóinak és ezeken keresztül a tömegeknek a figyelmét is nyomoruk igazi, alapvető okairól. Azon

¹⁶⁴ Uo. 439. l.

¹⁶⁵ Uo. 440. l.

¹⁶⁶ Uo. 441. l.

¹⁶⁷ Uo. 442. l.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ Uo. 443. l.

fáradozott, hogy elvonja erőiket az igazi feladatok megoldásától, és elkese-redettséget — az antiszemitizmus segítségével — ráirányítsa a kizsákmányolók egy kis csoportjára és a lakosság egy bizonyos csoportjára. Ezt eredményezte — Szekfü — imént ismertetett megoldási javaslata, amelynek lényege az, hogy a zsidók — akiket a numerus clausus szorított még fokozottabb mértékben a gazdasági pályákra — önként engedjenek át nagyobb teret a keresztényeknek a gazdasági életben, vagyis önmaguk szorítsák vissza magukat, hogy ezáltal elkerüljék a hitleri, erőszakos megoldásokat. Szekfü ebben az esetben naiv illúziók áldozatául esett. Úgy képzelte, hogy a zsidók ilyen önkorlátozása elháríthatja a náciizmus brutális módszereinek alkalmazását hazánkban. Javaslatainak szubjektíve jószándékú, de illúziókat kergető mozzanatai mitsem változtatnak azon a tényen, hogy elgondolása hatásaiban — objektíve — ezúton is hozzájárult a zsidók elleni gyűlölség szításához, és hogy Szekfü egyidejűleg nagyon is tudatosan iparkodott elterelni a figyelmet a tömegnyomor — általa igen jól megfigyelt — alapvető okairól, kicsorbítani az osztályharc élet, illetve eltéríteni azt a helyes irányból. Azzal pedig, hogy ha egyet nem is értett velük, de „megértette” a fajvédő szónokok és tudósok antiszemita előadásait hallgató állástalan fiatalokat, akik jövőjüket a hitleri rohamesapatok magyarországi változatának életrehevésében látták, egyúttal érthetővé próbálta tenni fasiszta állásfoglalásukat. A zsidóság önkéntes „örségváltására” irányuló javaslata — ha megvalósul — az ún. középosztály további erkölesi és anyagi korrumpálását mozdította volna elő. Szekfü Gyula 1945 után megjelent könyvében maga elítélte az ilyenfajta és a későbbi zsidótörvényekkel megvalósított „örségváltást” és az uralkodó osztályok züllöttségének tüneteként értékelte, amellyel erkölcsileg és anyagiilag korrumpáltak egész társadalmi rétegeket, ezzel is erősítve ezeknek a fasiszta rendszer melletti kitartását.¹⁷¹ Ezzel az értékeléssel egyet lehet érteni.

*

A munkásosztály vezető szerepének elutasítása, újabb proletárforradalomtól való rettegése és nacionalizmusa befolyásolta Szekfü a *köznemesség, az értelmiségi, művelt „középosztály” politikai vezető szerepéről* vallott álláspontjának kialakításában. A művelt értelmiség vezető szerepéről kifejtett nézetei elválaszthatatlan összefüggésben voltak szellemtörténeti módszerével is. „*A magyar állam életrajza*”-nak sorai arról tesznek bizonyosságot, hogy már 1916-ban is kereste azt a politikai vezető réteget, amely alkalmas volna a nemzet fenntartására s a nemzeti hivatástudat hordozására. (Ezen — tudjuk — a nem magyar népek fölötti uralmat, ill. eme uralom jogosultságának tudatát értette.) Már „*A magyar állam életrajza*”-ban is, de a veszített háborúnak és a Monarchia széthullásának hatására a „*Három Nemzedék*”-ben még sokkal élesebben bírálta a kiegyezés idejének kormányait, mert tétlenül nézték a művelt birtokos középnemesség anyagi romlását. Ebben a rétegben vélte megtalálni a nemzetfenntartó és a nemzeti hivatástudatot megőrző elemet. Fájhlalta, hogy e réteg, elvesztvén anyagi függetlenségét, az államhivatalnokok, magántisztviselők,

¹⁷¹ Forradalom után (Bpest. 1947) 57—60. lapok. Szekfü ebben a művében pálcát tört az uralkodó osztályok antiszemita demagógiája fölött és ezzel, ha nyíltan ki nem is mondta, lényegében véve saját korábbi nézetét tagadta meg.

értelmiségiek, tehát az ún. középosztály függő egzisztenciái közé jutott. Holott — vélte Szekfü — ennek a rétegnek kellett volna a nyugati polgárság soraiban megszületett tiers état magyarországi megfelelőjévé válnia. Elgondolásának kialakulására bizonyára hatott az a tény, hogy a „birodalmi gondolat”-nak az 1848 előtti évtizedekben legtekintélyesebb hirdetője, a nemzetiségekkel folytatott küzdelemnek vezetője az akkori politikai vezetőréteg, a liberális birtokos középnemesség volt. E réteg politikai tevékenysége 1867 után is jelentős maradt és a nacionalista eszméket továbbra sem csökkenő hévvel ápolgatta szívében, érvényesítette ekkor már semmilyen tekintetben sem haladó politikai gyakorlatában. Szekfü tehát a kiegyezéskori Magyarország vezetését szívesen látta volna olyan társadalmi réteg kezében, amely 1849 óta hátat fordított a haladásnak és így alkalmatlanná vált a tömegek sorsát irányító szerepre.

A „*Három Nemzedék*”-ben, valamint „*Történetpolitikai tanulmányok*” c. kötetében¹⁷² mégsem ugyanott kereste a nemzeti lét elhivatott védőit, ahol „*A magyar állam életrajza*”-ban. E művekben Szekfü már — nyilván a két forradalom hatásának reakciós tükröződéseként — kiszélesítette azok körét, akiket a nemzetfenntartó réteghez tartozónak vélt. A nemzetfenntartó, művelt középosztályhoz immár nem csupán a birtokos középnemesség tönkrement és értelmiségi, államhivatalnoki pályán működő tagjait számította. Ebbe a csoportba sorolta az értelmiségivé, államhivatalnokká lett kisnemesi, bocskoros ivadékokat, sőt minden nem-zsidó kispolgári elemet is, nem tekintve az utóbbiak magyar vagy nem magyar származására — amennyiben sovíniszta nézeteket vallottak.

Ez a koncepció nem csupán társadalomfejlődésünk feudális vonásait és a Horthy-korszak uralkodó osztályainak érdekeit tükrözte. Szerepet játszott létrejöttében a fennálló rendet támogató értelmiségnek az a törekvése is, hogy saját szerepét, fontosságát a „nemzet” (értsd: az osztályuralmi viszonyok) megvédésében kellően hangsúlyozza. Így óhajtotta e réteg elérni s biztosítani kiváltságos helyzetét a társadalomban, aminek kifejezésre juttatását igényelte anyagiakban is. Szekfü ezt az „*Állam és nemzetfenntartás*” c. tanulmányban félreérthetetlenül meg is fogalmazta. A főúri nagybirtokosságot akkor még a nemzetfenntartó feladat ellátására alkalmatlannak nyilvánította, mert közönyössé vált a nemzeti érdekek iránt és hűtlenné osztályának történeti hagyományaihoz. Legföljebb a nemzetvédő kulturális feladatok anyagi támogatását várta tőlük. A már említett, nacionalista tartalmú nemzeti hivatástudat egyedüli hordozójának, méltó képviselőjének az ún. középosztályt mondotta, amelynek „anyagi pusztulása, déclassé-vá tétele” már a liberalizmus 1867 utáni évtizedeiben megkezdődött. Az állami, törvényhatósági és magántisztviselők helyzete már a háború előtt is ingadozott. „Amint azonban a háború alatt beköszöntöttek a gazdasági életnek előre nem látott válságai, az addig elégedett kispolgári életet élő nemzeti intelligencia menthetetlenül nyomorba süllyedt, szegény koldossá vált.”¹⁷³ Ahhoz, hogy nemzetfenntartó szerepét tartósan elláthassa, ki kell emelni rettenetes helyzetéből, és biztosítani kell anyagi

¹⁷² A kötet Szekfünek 1922—23-ban különböző folyóiratokban megjelent cikkeit gyűjtötte össze. A szóbanforgó kérdéssel főleg Állam és nemzetfenntartás c. tanulmányában foglalkozott.

¹⁷³ I. m. 21. l.

függetlenségét, hogy eddig nagy áldozatokkal végzett hivatását a jövőben is betölthesse.¹⁷⁴

Szekfü az értelmiség vezető szerepéről, nemzeti elhivatottságáról vallott nézetét még igen sokáig, körülbelül 1941 második feléig fenntartotta. A *Magyar Szemle* is elsősorban az értelmiség lapja volt. Ezen a rétegen keresztül óhajtotta Szekfü a főszerkesztő, Bethlen István intencióinak megfelelően a társadalom egyéb csoportjait megnyerni a bethleni politikának, főleg azonban az értelmiséggel azonos „nemzeti öntudattal” átítatni.¹⁷⁵

Ezenkívül az értelmiség vezető szerepének hirdetése, a szellemi élet fontosságának kiemelése bizonyos fokig Szekfü történetírói módszeréből is következett. Hiszen a letűnt idők eseményeinek intuitív megértés, beleélés útján történő ábrázolására csak a szellemi elit képes. Erről a tőről fakadt az a nézete, hogy Széchenyi koncepciója az 1840-es években azért szorult háttérbe, mert „a kiművelt emberfőre van szabva, a szellemi arisztokráciára”¹⁷⁶ és ebből kevés volt a 48 előtti Magyarországon. Szekfü a szellemi arisztokráciát emlegetve és a múlttól szólván kortársaihoz szólt. Hangsúlyozni kívánta: olyan szellemi arisztokráciára van szükség, amely megérti, magáévá teszi, és meg is valószínűíti Széchenyi rendszerét. A fasizmus barbárságához és a Gömbös-féle fajvédő különítmények soraihoz kikerülő műveletlen és embertelen garnitúra egyre jobban fasizálódó politikájához, a nácik szörnyetteihez képest ebbe az elképzelésbe a kormány politikájával szemben bizonyos fokú ellenzékiesség és humanizmus is vegyült. Ez a tény azonban nem homályosíthatja el a lényegét: azt,

¹⁷⁴ Szekfüvel teljesen egybehangzó nézetet hirdetett a kultúrpolitika egyik hivataltal képviselője, Kornis Gyula államtitkár is. „A középosztály a történet tanúsága szerint átlag a folytonosságban ható történeti erők irányában halad. Ezért a nemzeti gondolatnak és érzésnek is mindenütt és mindenkor a középosztály leghűbb megőrzője és fejlesztője. A proletariátus és a plutokrácia nemzetköziségre és világpolgárságra hajlik: velük szemben a középosztály ragaszkodik leghívebben a nemzeti közösség hagyományaihoz és történeti aspirációihoz . . . a középosztály a tudatos nemzeti élet alanya és mozgatója.” A parasztság történelmi műveltség híján van, csökkent nemzeti öntudatú s egyelőre csak a középosztály tartalékja szerepére alkalmas. (Mi a középosztály?) (Kultúra és politika. 184. l.); „A történeti hivatásérzet, a nemzeti missziótudat képviselője a középosztály” (uo. 185. l.). — Kornis azonban kimondta azt is, amit Szekfü nem említett és amiből világosság derül arra a kérdésre, miért is ragaszkodott annyira Szekfü a jórészt nemesi eredetű művelt értelmiség politikai vezetőszerpéhez. „A középosztálynak az egész világon össze kell fognia a kommunizmus-anarchizmus, másrészt a szélső kapitalizmus társadalmi érvényesülése és erkölése ellen: a mai társadalmi vesztség ellen nemzetközileg kell keresni a hatékony erkölcsi szérumot” — állapítja meg Kornis, aki egyúttal azt a határt is megvonja, ameddig a középosztály nemzetközi összefogása elmehet. A kommunizmus ellen, de még a kapitalizmus kinövésének lenyesegetése céljából is (vagyis a monopoliások kis- és középtőkéseket pusztító hatalmának korlátozása érdekében) nemzetközi összefogásnak van helye. Az egyes nemzetek belső kérdéseinek rendezése azonban már újtt állja a középosztályok további érdekközösségének. „itt már pl. a magyar középosztálynak nem lehet az az érdeke, ami a csehé, oláhé, vagy szerbé. E ponton már vége a nemzetköziségnak. Itt a nacionalizmus érzelme diktálja a verbum regenst. Már pedig éppen ez a nacionalizmus a középosztály lelke, fogalmának legfőbb alkotójegye és lényege.” (Uo.)

¹⁷⁵ Vö. erre a *Magyar Szemle* első számának vezércikkét. *Szekfü Gyula*: A magyar folyóirat problémája. 1927. szept. — dec. — Szekfü nézetei a szellemi elit vezető szerepéről egyeztek Klebelsberg felfogásával. „A nemzetek művelődése mindenütt két-három-ezer ember kezében van letéve. Ennek a szellemi vezetőrétegnek színvonalától függ az egész nemzet kulturális jelentősége.” Magyarország jövőendő vezerei. Pesti Napló 1925. IV. 12. Beszédei. . . 638. l. Ugyanilyen értelmű megnyilatkozás: Beszédei 486—487. lapján is.

¹⁷⁶ Magyar Történet VII. k. (h. és é. n. [Bpest 1934] 125. l.)

hogy a szellemi elit vezető szerepének hirdetése reakciós program. A történelem a tanú rá, hogy „általában minden társadalmi csoport csak annyiban jelent reális erőt, amennyiben . . . egybeesik a társadalmi osztályokkal, vagy csatlakozik azokhoz”. Az értelmiség nem önálló osztály és így ha „nem csatlakozik valamely osztályhoz — egyenlő a nullával”.¹⁷⁷ Az értelmiséget a polgári társadalomban anyagi körülményei a burzsoáziához fűzik. Politikai vezető szerepének követelése tehát egyet jelent a már nem haladó kapitalizmus és a már reakcióssá vált burzsoázia szolgálatával. Ezenkívül az értelmiséget élet- és munkakörülményei folytán erős individualizmus is jellemzi. Vezető szerepe a tömegektől való arisztokratikus elzárkózást jelent és ezért is reakciós tendencia. A szellemi elit vezető szerepének igénylése a munkásosztály vezető szerepének, a munkástömegek vezetésre való alkalmasságának tagadását is jelenti. Az 1956. évi ellenforradalom idején nagyon drágán: sok vér- és anyagi veszteség árán szereztük meg azt a tanulságot, hova vezet az értelmiség vezető szerepének követelése és gyakorlati alkalmazása. Saját bőrünkön tapasztaltuk, hogy ez az elmélet mélységesen reakciós, mert a proletárhatalom felszámolását jelenti és a burzsoá restauráció útját egyengeti.

*

Körülbelül 1941-ig Szekfi Gyula történetírásának egyik jellemvonása volt *multunk és jelenünk pesszimista szemlélete*. Bukások tragikus sorozatának látta legfölemelőbb nemzeti szabadságharcunk, forradalmi mozgalmaink történetét. Nem vette észre elbukott harcainkban a biztatót, a jövőbemutatót, kései nemzedékek lelkesítő élményét. A világirodalom, hazai történetünk számos kiemelkedő egyénisége pesszimista volt. Szekfi borúlátása azonban nem rokona Byron, Lenau, Heine pesszimizmusának. Az ő sötét hangulatuk a Napoleon bukása utáni „vesztett illúziók” korának eseményeiből fakadt. A történelem meghíúsította a francia forradalommal együtt felszínre került emberboldogító eszmék valórváltását. A kapitalizmus a nagy emberi eszméket nem ültette át a gyakorlatba. Uniformizálta a világot és megölte az emberi nagyságot, hősiességet. Pesszimizmusuk a győztes kapitalizmusból való elkeseredett kiábrándulásuk tükröire, lázadás az emberi nagyságot eltíró, a világmegváltó eszméket meghíúsulásra kárhóztató burzsoá társadalom ellen. Borúlátásuk haladó magatartás kifejezője. Hazai viszonylatban: Kölcsey és Petőfi 48 előtti sötét gondolatainak társadalmi és emberi háttere a nemesi ellenzék kicsinyes önzése, elszakadása a néptől. Az a félelem, hogy a nemesi ellenzék nem tudja betölteni a polgári átalakulás vezetésében reá váró feladatot. Széchenyi pesszimizmusának *egyik* forrása a 30-as években szintén az a kétség volt, vajon osztálya alkalmas lesz-e annak a haladó szerepnek az eljátszására, amire ő hivatottnak vélte. A szabadságharc vérbefojtása után Arany és Vörösmarty forradalmunk és függetlenségi küzdelmünk bukása miatt keseredtek el és estek kétségbe. Érzéseikbe belevegült az elkövetett hibák és a nemesi vezetés következtelensége miatt érzett kiábrándulás is.¹⁷⁸ Ady pesszimizmusa abból a félelemből eredt, hogy a magyar nép nem lesz képes forradalomra, és nem tud megújulni nagy népförradalomban.¹⁷⁹

¹⁷⁷ *Lenin*: A Bund lapjának egyik cikke alkalmából. Művei I. k. (Bpest, 1951). 446. l.

¹⁷⁸ *Révai József*: Madách Imre: Az ember tragédiája. Társadalmi Szemle, 1958. szept. 18—19. l.

¹⁷⁹ *Révai József*: Ady Endre (Marxizmus, népiesség, magyarság) 347—348. l.

Valamennyi magyar és külföldi forradalmár, haladó költő, író, politikus kívánta a gyökeres változást. Pesszimizmusa reményeinek megghiúsulásából vagy abból a kétségből fakadt, hogy a megújulásért vívott harcot vezető, ill. általa a vezetésre alkalmasnak tekintett osztály, réteg (pl. Széchenyinél a főnemesség) alkalmas lesz-e hivatása betöltésére. Ilyen forrásból eredt-e Szekfü borúlátása? Kívánta-e ő a gyökeres változást, a fennálló viszonyok átalakítását? Amiatt esett-e kétségbe, mert úgy látta, hogy nemzetünk, népünk megújhodási törekvései elbuktak, vagy hogy a küszöbönálló új, haladó feladatok megoldására hivatottnak vélt vezetőréteg esetleg nem alkalmas a vezetésre? Aligha!

Szekfü Gyula nem akart újabb proletárforradalmat. Ezt az érzését vetítette vissza a múltba és utasított el ott is minden forradalmi változást, gyökeres átalakulást. Nem a forradalom bukásán kesergett, hanem az ellenkezőjén: azon, hogy a forradalmak kitörtek, és nem sikerült megakadályozni őket. Fáradozásainak céljával tűzte ki olyan politikai rendszer elfogadtatását, amelynek segítségével — felfogása szerint — megóvhatók a fennálló osztályuralmi viszonyok. Meggátolható, hogy a tömegek forradalomban iparkodjanak változtatni az uralmi viszonyokon, sorsukon. Sötétben látta nemzetünk jövőjét, mert aggódott, hogy nem akad olyan osztály, réteg, társadalmi csoport, amely képes lesz meggátolni a proletárvezetés alatt végbemenő forradalmi változásokat. Ebben pedig a nemzet létét fenyegető végzetet látta. Szekfü tehát nem a haladás elmaradásán, vagy tökéletlen, felemás megvalósulásán kesergett, hanem azon, hogy a viszonyok nem merevíthetők meg az idők végezetéig. Búsult azon, hogy az ő statikus és konzervatív, haladás ellen forduló koncepcióját a történelem az osztályharc által megghiúsítja, az idejét múlt intézményeket, osztályokat pedig elsöpri az útból.

Szekfü pesszimizmusának másik forrása rokon az előzőkkel és irredentisztikus tartalmú volt. A magyar nemzet életét nem tudta másként elképzelni, mint az ún. ezeréves Magyarország területén és az ott élő nem-magyar népek fölötti uralom formájában. Fájalta, hogy az általa vezetésre alkalmasnak vélt középbirtokos-nemesség a szabadversenyos kapitalizmus hatására szétporladt. „Az egykor egységes vezető osztály szerepét játszó mágnási rend atomizálódása már a múlt század óta állandóan megfigyelhető jelenség, párja a közép-nemesség szétporladásának, s mindkét jelenséget az teszi számunkra nemzeti szempontból tragikussá, hogy a szolgálatot előbb mondták fel, semmint utódok megjelentek volna munkájuk végzésére a hazai tájakon.”¹⁸⁰

A kapitalizmust ő is bírálta, de nem a francia forradalom eszményeinek megghiúsulása miatt, hanem a feudális uralkodó osztályok, a nemzet „régii vezető osztályainak” bomlása miatt. Emé osztályok hanyatlása volt — szorinte — az oka annak, hogy nem sikerült megóvni a kiegyezéskori Magyarország területét, és „hogy sem a kisebbségi ügyekben, sem a Duna-medence rendezésében nem tartottuk meg a vezetést.”¹⁸¹ E történeti tényben — írta — politikai érzékünk hanyatlása, közéletünk fokozódó elsekélyesedése tűnik elő.¹⁸² Pesszimizmusa az 1930-as évek közepetáján még tovább sötétült, mert nem sikerült olyan szellemi elitet, vezető értelmiséget felnevelni, amely az elpusz-

¹⁸⁰ Szekfü Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. Magyar Szemle, 1936. ápr. 303. l.

¹⁸¹ Uo. 298. l.

¹⁸² Uo. 304—305., 298. l.

tult középnemesei vezetőréteg helyére lépve független középosztályként töltse be annak — Szekfü szerinti — rendeltetését.¹⁸³

Szekfü történetiszemléletének, politikai nézeteinek ismeretében joggal feltehető a kérdés: lehetett-e más, mint borúlátó? Hiszen, ha valaki a kapitalizmus általános válságának idején a kapitalizmuson belül keresi a válság megszüntetésének lehetőségeit, és azért kívánja reformokkal toldozni-foldozni, óvni a fennálló rendet, nem jut-e szükségképpen zsákutcába? Ha valaki észreveszi a már régóta reakcióssá vált uralkodó osztályok politikai vezetésének csődjét, de csak azért keres új réteget — hol a vezetőrétegben, hol az annak deklasszált tagjaiból és más elemekből létrejött értelmiségi és hivatalnoki rétegben, amelyet a 30-as években már egyre inkább a parasztságból, 1939 után pedig már a munkásságból is kívánt felfrissíteni —, hogy meggátolja a haladás ekkor már egyedül következetes harcosának, tehát a vezetésre ekkor már egyedül alkalmas forradalmi proletariátusnak az uralomra jutását, — lehet-e más, mint pesszimista? Hiszen, ha kellő éleslátással rendelkezik — és Szekfünek jó szeme volt —, észre kellett vennie, hogy hiába fáradozik. Minden kísérlete meddő lesz, amellyel a munkásosztály helyett bárhol másutt keresi a társadalom igazi szükségleteinek megfelelő vezetőt.

A történeti igazság azonban megköveteli, hogy szó essék Szekfü Gyula pesszimizmusának még egy, még hozzá pozitív forrásáról is. Szekfü azért is szemlélte különösen borús tekintettel a Horthy-korszak viszonyait és fürkészte bánattól elhomályosított szemmel a jövőt, mert úgy látta, hogy a nácizmus európai terjeszkedésével párhuzamosan egyre csak gyarapodnak a hitlerizmus magyarországi hívei. A hitvány politikai vezető réteget pedig képtelennek tartotta arra, hogy kivezesse a magyar nemzetet a német fasizmus szorításából és megmentse a „szövevényes” farkasétvágyának mohóságától, valamint az egyre jobban közeledő háborús veszélytől.

Fordulata a demokratizmus felé

Szekfü Gyulában 1933 és 1941 között még viaskodott emberszeretete, népünk fennmaradása miatt érzett aggodalma osztálykorlátjaival, reakciós világnézetével. Az így keletkezett ellentmondást sokáig nem tudta feloldani. Pedig a hitlerizmus uralomrajutása után még inkább növekvő aggodalommal tekintett jövőnk felé, erősödtek nemzetünk fennmaradását illető kétségei. És éppen ez a mozzanat volt az, ami elindította nézeteinek megváltozását a demokratizmus irányába. Ez a változás lassú, továbbra is ellentmondásokkal terhelt volt. Az előremutató elemek mellett még ugyancsak bőven tovább éltek retrográd szemléletének egyes összetevői is. A lényeges azonban az új, a haladás irányába mutató vonás Szekfü szellemi arculatán.

1932 — Gömbös Gyula kormányralépése — óta éppúgy, mint politikai eszményképe, Bethlen István szembefordult a hivatalos kormánypolitikával, amelynek addig hűséges támogatója volt. Gömbössel és a vele uralomra került különítményes, fajvédő, volt hivatásos katonatiszti gárdával és híveikkel azért fordult szembe, mivel látta, hogy gyakorlati politikájuk nem oldja meg az égető kérdéseket. Nem hoz földreformot, telepítést, nem léptet életbe a munkásosztály helyzetét javító szociálpolitikát, nem korlátozza a kistőkés egzisztenciák

¹⁸³ Uo. 304—306. 1.

védelmében a monopóliumokat. A — valójában nem is erre szánt — boletta-rendszer és egyéb kedvezmények révén sem tudja megállítani a paraszti tömegek sorsának további romlását stb. Pedig Szeffü ilyen rendszabályoktól várta a tömeghangulat további forradalmasodásának, végső soron a forradalom kitörésének megakadályozását. Külpolitikailag azért került szembe a kormányzattal, mert az egyre jobban és egyértelműbben kötötte a mi gyöngö, törékeny kis falusi szekerünket a náci-fasizmus tankjához. Műveletlensége, brutális nyeresége, a nácihoz sokban hasonló módszerei miatt is elfordult Gömbös kormányától.

Kétségtelen: Szeffü ellenzékiiségének egyik fő mozgatója az volt, hogy a hivatalos kormánypolitikát nem tartotta alkalmasnak a fennálló rend, az uralkodó osztályok hatalmának védelmére. Elkeseredetten látta, hogy a reformok, amelyekkel ő a forradalmat kívánta meggátolni, késtek, sőt el is maradtak. Elégedetlen volt, mert semmiféle biztosítékot nem látott a kormány politikájában arra, hogy sikerül leszerelni a válság talaján kiéleződött osztályellentéteket, osztálybékét teremteni és meggátolni a munkás-paraszt összefogás létrejöttét. Gömbösök egyre szorosabb kapcsolatai a náciizmussal pedig népünk léte szempontjából aggasztották, hiszen jól ismerte *Hitler*: „*Mein Kampf*”-ját, amelyben a szlávok és a románok mellett szerepeltek az alsóbbrendű szolganepek sorában a magyarok is, akiknek *Hitler*, ha uralma alá kerülnek, előbb a szolgálatot, majd lassanként — a sterilizálás eredményeként — a teljes kipusztulást szánta sorsul. Az angolszász-orientációs bethleni politikának volt ő a híve. Bethlennek és Klebelsbergnek az olasz fasizmussal való kapcsolatai eleinte részben szintén azért szövődtek, mert e politikások olasz közvetítéssel reméltek angolszász támogatást nyerni területi revíziós politikájuk számára. 1933 óta pedig Bethlen a náciellenes terjeszkedéssel szemben követelte az erőteljesebb angolszász orientációt. Ezen a nézeten volt Szeffü is. Tagadhatatlan, hogy ellenzékiiségének tudatos mozgatói között — láttuk —, néha szándékai ellenére akadtak reakciós indítékok is. Objektíve azonban, ellenzékiiségének hatását tekintve, fellépése és egyes javaslatai, köztük már megismert konzervatív földreform-elképzelése, különösen pedig náciellenessége, ha sok ellentmondástól terhelten is, de előre mutattak és az akkori viszonyok között a haladást, a nép érdekeit szolgálták.

Szeffü a maga ellenzéki nézeteit írásban a „*Három Nemzedék*” „és ami utána következik” című részében fejtette ki. Keményen megbíráta — látszatra az egész Horthy-korszak — általa neobarokknak nevezett rothadt, hanyatló társadalmát. Valójában a Gömbös kormányrajutása óta kialakult viszonyok ellen fordult a „bethleni konszolidáció” politikájának restaurálása érdekében. Ez a retrográd egyéni indíték azonban mit sem von le a kritika értékéből és nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy ez az állásfoglalás — objektíve — előre lépést jelentett. Megerősíti ezt a nézetet művének olvasása, amelyben — már az 1920-as évek elején kifejtett nézeteihez híven — igen határozottan fordult szembe mind a biológiai fajelmélet különböző eszmei irányjaival (pl. turanizmus), mind pedig az ilyen elveket valló politikai pártokkal (pl. nyilasok), társadalmi egyesületekkel (bajtársi egyesületek stb.), egyénekkkel, burkoltan ugyan, de félreérthetetlenül náciellenes célzattal. Állásfoglalásában éppúgy része volt vallásosságától is áthatott emberségének, mint nemzeti létünk féltésének a náciizmustól és hazai prófétáitól, híveitől. Ennyiben a „*Három Nemzedék*” új fejezete okvetlenül a haladást szolgálta. További előrehaladása is elsősorban náciellenes vonalon észlelhető.

Korábban, a „*Magyar Történet*” köteteiben erősen szovjetellenes élel, a keletről fenyegető török hódítást és a cári orosz expanziós törekvéseket tüntette fel nemzeti létünket fenyegető egyedüli veszélynek, s ellensúlyozásaként — ismert koncepciójának megfelelően — a Habsburg és a német orientációt hirdette. Ebből az utóbb említett megfontolásból kifolyólag, valamint a nagy- és kisállamok viszonyáról alkotott nézetei miatt ábrázolta tragikusnak, kilátástalannak, eleve bukásra ítélt események sorozatának függetlenségi harcainkat. Tragikusnak, mert olyan hatalom ellen szálltunk síkra, amely — szerinte — egyedüli védelmünket jelentette a török, orosz hódító törekvésekkel szemben. Eleve bukásra ítéltnek látta függetlenségi harcainkat, mert nálunk sokkal nagyobb erejű hatalomra emeltük kezünket. Ezen a Kemény Zsigmond és köre által kialakított és a kiegyezéspárti magyar történetírásban tovább élő habsburgpárti és nacionalista elgondolásán Szekfű a nácik uralomra jutása után bizonyos fokig változtatott. Hitlerék „Machtergreifung”-ja még mélyebbre szántotta homlokán a haza's a magyar nép sorsa, léte miatt érzett aggodalom vájta barázdákat és újakat is vésett a régiek mellé. „*A mai Széchenyi*”-e. antológiája bevezetőjében már felszakadt kebléből a hazai németiségtől való félelem érzésének nehéz sóhajtása is. „Ma már nem a mienk a régi Magyarország, de ha reá gondolunk, ma még kevésbé tekinthetünk el az ott lakó nem-magyar népektől, s az is bizonyos, hogy az ilyenekből tekintélyes számmal maradt trianoni országunkban is, így a hazai németiség.”¹⁸⁴ És hogy nem véletlenül, hanem a náci hódítás fenyegető veszélye miatt említette a hazai németiséget, holott ezt a nemzetiséget addigi műveiben sohasem tekintette a magyarság uralmát fenyegető tényezőnek, mint a többit, arról további sorai győzik meg olvasóját. „Széchenyi korában a szomszéd népekkel nem mi egyedül álltunk szemben, s az akkori nemzetközi veszedelmek, Oroszország s esetleg a szaporodó és Habsburgtól mindinkább függetlenedő Német birodalom nem lehettek ránk oly akut jelentőségűek, mint manapság, hiszen akkor Magyarország területi integritását nem önmaga és bármikor félretehető nemzetközi megállapodások védték, hanem egy nagy és hatalmas birodalom minden katonai és egyéb segédeszköze. Igaz, hogy e védelem fejében Ausztria nemzeti önkormányzatunk csonkaságát állandósította, s vannak, akik a 67-es korszakról is ezt mondják, s nem akarják felismerni, hogy akkor nemzeti önkormányzatunk, vagy mai szóval: öncélúságunk azon elérhető legnagyobb mértékének voltunk birtokában, ami csak összefért területi biztonságunk azon feltétlen mértékével, amit csak a Habsburgbirodalom biztosíthatott számunkra. Azaz régebben öncélúságunk csonka volt, de egyúttal ez az öncélúsági mértékünk teljességgel biztosítva volt minden külső veszedelem ellenében.”¹⁸⁵ Szekfű tehát nem változtatott korábbi habsburgbarát és kiegyezéspárti nézetein. A magyar birodalmi gondolat hirdetőjének bizonyult 1935-ben is. A lényeges azonban nem ez, hanem az az új mozzanat, amivel korábbi felfogását meghaladta és amivel rálépett a haladás útjára: a Német birodalmat immár a létünket fenyegető akut veszélyek közé sorolta. Még félreérthetlenebbül mondta ki ugyanezt az antológia bevezetőjének más helyén. Azt fejtegetvén, hogy önállóságunk és nemzeti becsületünk védelmében csupán a magunk erejére és a bonyolult nemzetközi viszonyok ésszerű és ügyes kihasználására számíthatunk — „amíg csak Európa farkasok országa marad, s úgy látszik csak most kezd igazán azzá lenni” —, ilyen végkövetkez-

¹⁸⁴ Budapest, 1935. 25. l.

¹⁸⁵ Uo. 25—26. l.

tetésre jutott: „A Dunavölgyében helyzetünket nemcsak szomszédaink határozzák meg, hanem azon nagyhatalmak is, melyek a Habsburg-monarchia nagyhatalmi apparátusának szétestével védtelenné vált dunai népek közt hegemon állásra próbáltak szert tenni: Olaszország mellett Német- és Oroszország. Míg az első nem érintheti súlyosabban nemzeti önrendelkezésünket, miután tőlünk távol van és szomszédságunkba alig férközhetik, addig a két utóbbinál lehetőség is, törekvés is megvan a Dunavölgybe benyomulni. Úgy a német, mint az orosz hatalommal szomszédságunkban, számolnunk kell öncélúságunk ugyanolyan, sőt sokkal súlyosabb megeseonkulásával, valaminő formában . . . mint a Habsburg-monarchia fennállása idején.”¹⁸⁶ Forradalomellenessége, idegenkedése a kommunista eszméktől, nem utolsósorban az értelmiségieknek rossz — és Horthyék által ellenséges szándékkal, tudatosan eltorzított — tájékozottsága a szovjet viszonyokról, a proletárdemokrácia és a proletárnemzetköziség lényegéről, egyelőre meggátolta Szekfüt annak a felismerésében, hogy a Szovjetunió és a proletárdiktatúra nem fenyegeti nemzeti létünket. Még kevésbé volt képes felismerni azt, hogy csak a Szovjetunió szabadíthat meg a náciizmus minden kelet-európai népet felfalni készülő sárkányától. Szekfű Gyula politikai fejlődésének útja nem csupán reá magára volt jellemző, hanem mindazokra a — kezdetben alig néhány főből álló — helyzetünket világosan látó, ember-séges gondolkodású, hazaszerető értelmiségiekre is, akik — Szekfűhöz hasonlóan — a náciizmus uralomrajtását követő rémtettek sorozatának hatására és a német imperialista terjeszkedés céljainak ismeretében lassan, fokozatosan rádöbentek a valóságra és e felismerésük nyomán nemzeti önvédelmünk, demokratikus, belső átalakulásunk szükségességére (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások).^{186a} Szekfű és ez a néhány értelmiségi — nyugati burzsoá demokraták módjára — ekkor még nem látott minőségi különbséget a náci fasiszta diktatúrája és a proletárdiktatúra között. A náci veszélyt azonban Szekfű és ezek az értelmiségiek már ekkor felismerték. Szekfűben megvolt az erkölcsi bátorság ahhoz is, hogy erre már 1935-ben — sok vezető értelmiségit megelőzve — felhívja a figyelmet. Nagy erkölcsi erejére vallott, hogy szemléletét meg tudta immár tisztítani a német szövetség és védelem iránt melengedett ábrándoktól. Ezzel korábbi felfogásának egyik alappilléret döntötte le. Népünk és nemzetünk fennmaradásának igazi biztosítékára azonban ekkor még nem tudott rábukkanni.

A hitlerizmus előretörése, az Anschluß, a Szudétavidék megszállása igazolta Szekfű borulását. Őt magát pedig még szorgosabb tevékenységre ösztökölt. Hazánk és népünk sorsáért érzett aggodalma állandó kínzó gyötrelmévé súlyosodott. Kivezető utat kereső szeme mind lázasabb sietséggel fürkészte a politikai látóhatárt. 1938-ban tovább lépett hitlerellenes útján. Szent István halálának évfordulóját használta fel újabb nézeteinek közrebocsátására. Szent Istvánt mint a haladás előmozdítóját állította szembe a maradiság képviselőjével, Koppánnyal. Ez az ellentétpár volt egyik eszköze a náci és hazai nyilas és egyéb követőik — főleg a Koppány személyével jelképezett turanisták — ellen folytatott harcának. „Koppány mellé fenntartás nélkül soha. nem állott volna mai magyar, és Szent István uralma népe tudatában máig is töretlen

¹⁸⁶ Uo. 27. l.

^{186a} Bajcsy-Zsilinszky kuruc, imperialista-nacionalista, angolszász orientációs, forradalom-, szovjet- és náciellenes nézeteire vö. Tilkovszky id. cikkének 41–44. lapjait.

volna, ha ki nem gyulladnak a nagy szomszédházban az új pogány tüzek, s ha a német wotанизmus útánzásra nem talál nálunk az eleinte szintén németektől szított turanizmusban.”¹⁸⁷ A vallásos, katolikus Szekfü Gyula a keresztény humanizmust tartotta szentgyörgyi védópajzsként a náciizmus sárkányának emberirtó kegyetlensége, népeket letipró barbársága elé. Az embertelenséget a németek pogány-wotанизmusával hozta elválaszthatatlan kapcsolatba és nem mulasztotta el az alkalmat, hogy ráirányítsa a figyelmet a náci eszmék hazai apostolaira, a hazai németek közül az ötödik hadoszlopot jelentő nácibarát-németekre, a német származású magyarországi vezetőkre és a wotанизmus más, magyar származású, hazai papjaira. „Nem véletlen, hogy szellemi életünknek német származású vezetői kezdték először firtatni, hogyan is lettünk keresztényé, ők szálltak vissza valami soha ki nem elégíthető nosztalgiával a kezdetek felé, ők érdeklődtek leginkább a keresztény—pogány összecsapás iránt, s ők jártak utána a pogányság utolsó nyomainak.”¹⁸⁸

A náciizmus-turanizmus pogányságával Szent Istvánt és a kereszténységet állította szembe. Szent Istvántól és a kereszténységtől való elszakadást látott a turanizmusban, amelyet kisszámú hívei ellenére is azért tartott veszélyesnek, mert a náciizmus hazai visszhangját és terjesztőjét fedezte fel benne. Szenvedélyesen tiltakozott a turanizmus veszélyét lebecsülő és így éberségünk elaltatására alkalmas nézetek ellen. Felnitotta a turanistákat fölényeskedő kézlegyintéssel elintézni próbáló közönyösek, akarva-akaratlan vakok szemeit. Egyesek lekicsinylik a veszélyt — írta —. „Pedig mind többen vannak, és tudják, hogy mit csinálnak. Veszélyesek tényleg nem lehetnének, ha éppen ma meg nem rendült volna szomszédságunkban is más népek kereszténysége, s ha a turanizmus nem lenne párhuzamos jelensége a nagy német birodalom hivatalos erőitől támogatott új pogányságnak.”¹⁸⁹ Úgy látta, hogy a náci-turáni fertőzés a „félművelt alsóbb középosztályból inkább felfelé tör, mint lefelé. A parasztság, falusi nép és városi munkásság széles tömegei még érintetlenek.”¹⁹⁰ Ezeket meg lehetne védeni a fertőzéstől Szent István szellemi hagyatékának, kultuszának, a nemzeti és a keresztény érzéseknek a terjesztésével. Ez a gyakorlati politikában — Szekfü értelmezése szerint — türelmes nemzetiségi politikát jelentene nemzeti autonómiáig terjedő jogokkal, mindazonáltal a magyar területi integritás sérelme nélkül. Bethlen István ekkortájt megfogalmazott nemzetiségi elképzelésének gyakorlati alkalmazását javasolta, aki az etnográfiai elv merev alkalmazása helyett a történeti fejlődésnek és a magyarság adott erőviszonyainak figyelembe vételével az egymásrautalt népek együttélésének formájaként „modern szóval élve föderalisztikus összefogást” javasolt, — Szekfü szerint — Szent István szellemében. Kétségtelen, hogy a vallásosság, kereszténység harcbavetésével a náciizmus ellen Szekfü a humanizmust kívánta szembeállítani a barbársággal. De az is igaz, hogy a kereszt nagyon is elégtelen fegyvernek bizonyult a náci páncélok, tankok, repülőgépek és egyéb tömegpusztító fegyverek ellen.

Szekfü Gyula egyéni, politikai fejlődésének megítélésében azonban nem volna helyes csupán előrehaladásának gátjait látni és lebecsülni a fő mozza-

¹⁸⁷ Szent István a magyar történet századaiban. Szent István Emlékkönyv. Bpest, 1938. Különlenyomat. 76. l.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Uo. 77. l. Ugyanezt fejti ki a 23. lapon is.

natot, az előrelépést — korábbi felfogásához képest. Már pedig Szekfü 1938-ban egy egészen kis lépést tett előre még akkor is, ha javaslatai a fenyegető veszélyből kivezető utat nem is mutatták meg. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetei csak úgy, mint másoknak, a kossuthi konföderációs elképzeléshez hasonló megoldási javaslatai 1918 után már jócskán elkéstek. A szomszédos népek már 1918-ban megalkották önálló nemzeti államaikat. Így aligha nevezhető realpolitikának Szekfünek az az elképzelése, hogy a fasiszta hatalmak diktátuma folytán Magyarországhoz csatolt területek nem-magyar lakosai majd önként vállalják a pusztán területi önkormányzatukat biztosító szövetségi rendszert és nem vágnak vissza önálló, szuverén államukba, nem iparkodnak majd mindent elkövetni, hogy visszakerüljenek saját nemzeti-állami kereteik közé. Nyilvánvaló: Szekfü ragaszkodása a bethleni elgondoláshoz arra vallott, hogy még ekkor sem szakított a magyar birodalmi gondolat, a magyar hegemonia, a magyar kultúrfőlény eszméivel. Ez a Szent Istvánról írt tanulmányból szövegszerűen is kiderül.¹⁹¹ De vajon az-e a döntő Szekfü történetiszemlélete jó irányú változásának megítélésében, hogy elkésve javasolta a nemzetiségi kérdés egykor haladó, az ő korában már idejétmúlta megoldását? Vagy pedig az, hogy Szekfü 1938-ra már tovább jutott korábbi állásfoglalásán és a nemzetiségeknek immár nem csupán kulturális önkormányzatot volt hajlandó juttatni, hanem közigazgatási, sőt területi önkormányzatot is a föderációs állam kereteiben, vagyis minden korábbi elképzelésénél haladóbb, demokratikusabb megoldást javasolt? Helyes volna-e csak azt emelni ki Szekfü 1938. évi nézeteiből, hogy Szent István kultuszát nyíltan délszlávellenes, burkoltan és több áttételen keresztül szovjetellenes propagandára is felhasználta?¹⁹² Vagy pedig az a módszer a helyesebb, amely nem hallgatja el ezt a tényt sem, de érdeme szerint méltatja azt a kísérletét, hogy Szent István kultuszát és a keresztény vallást náciellenes célok érdekében használta fel? Ez bármennyire elégtelen, és már eleve nagyon kevés sikerrel biztató próbálkozás volt is, azért egy egészen kis lépést jelentett előre a katolikus közvélemény náciellenessé hangolásának útján és további előrehaladást mutatott Szekfü Gyula politikai nézeteinek fejlődésében; közbeeső fokozatot Szekfü Gyula korábbi, egyértelműen reakciós és 1941-re már kialakuló új nézetei között. Úgy tűnik, az utóbbi eljárás a helyes.

A második világháború kitörése, Lengyelország letiprása, hazafias érzésű, náciellenes lengyel papok, szerzetesek, apácák, egyetemi tanárok hörtönbe, koncentrációs táborba hurcolása, majd a kontinens nyugat-európai államainak leigázása s a fasiszta terror ottani rémtettei, végül 1941-ben Magyarország hadbalépése és hadüzenete a Szovjetunióval szövetséges nyugati hatalmaknak,

¹⁹¹ „Szent István korában . . . az itt talált alacsonyabb kultúrájú tót és az egyenként bevándorló német a dolog természete szerint nem is kívánhatott belcszólást az állam igazgatásába. Később is a magyarságot közjogilag kifejező királytól nyerték közigazgatási önkormányzatukat.” „Szent István korában és utóbb is a magyar vezetés irányítja ezt az államot és ezt a magyar vezetést a török kor vereszetesei után, a XVII—XVIII. századi idegen bevándorlás dacára, még a kiegyezési korszakban is fenn tudtuk tartani — igaz akkor már csak az Ausztriával való kapcsolat és a hármas szövetségben való védettségünk segítségével.” *Id. tanulmány 23. l.*

¹⁹² Örvendeni kell azon — írja Szekfü —, ha a protestánsok „Szent István érdemét abban is látják, Róma és nem Bizánc kereszténységére térítette a népét”. Helyeslően idézi *Révész Imre*: István király című előadásának azt a részét, amelyben Révész megállapította, hogy „Szent István bizánci orientációja esetén ma vallásilag is, műveltségileg és politikailag Balkán vagyunk, felolvadunk a szláv tengerben”. Uo. 79. l.

döntő fordulatot érleltek Szekfi gondolkodásában, és egyre több hazafias érzésű magyar értelmiségi szemét nyitották fel: nőtt a náciellenes értelmiségiek kicsiny tábora.

Szekfi — halála után megjelent tanulmányában — maga vázolta az értelmiség nem kis részének átállási folyamatát a népi demokráciánk oldalára felszabadulásuk idején. Elmondta: az átállók egy részét külpolitikai megfontolás készítette elő az új renchez csatlakozásra. Ezek, bár többségükben csak 1943-ban ismerték fel, hogy a németek elvesztik a háborút, de akkor azután, ha passzív ellenállás formájában is, szembefordultak a hitleristákkal és magyarországi híveikkel. Mások kiadós földreformtól várták a „hárommillió koldús” sorsának javulását s ennek elmaradása szorította őket belső ellenzékbe. Számosan azért fordultak szembe a hivatalos politikával, mert az a háborúra készülődés és a háború éveiben még inkább szabadjára engedte a monopóliumokat ahelyett, hogy megfékezte volna őket és emberibb viszonyokat teremtett volna a dolgozók számára. Ezek az értelmiségiek tehát a Szekfi által körvonalazott különböző indítékokból kifolyólag helsejükben már — anélkül, hogy erről tudtak volna — előkészültek a felszabadulás után bekövetkezett változásokra. Ez teszi érthetővé, hogy ők a felszabadulás pillanatában rögtön az új élet rendelkezésére bocsátották erőiket.¹⁹³

Szekfi az értelmiség belső előkészítődésének folyamatát vázolva voltaképpen saját fejlődésének menetéről is vallomást tett. Az ő útja csupán abban tért el a többi értelmiségietől, hogy fejlődése — állásával, politikai helyzetével, egyéni adottságaival összefüggő körülmények hatására — gyorsabban ment végbe. Így pl. Bajcsy-Zsilinszky Endrével és néhány más értelmiséggel együtt ő már 1941 őszén felismerte, hogy a németek elvesztik a háborút, míg a náci-mussal szembeforduló értelmiségiek többsége csak 1943-ban jött rá erre és fordulata csak ekkor kezdődött el.

Igaz, hogy korábbi, keresztényszocialista irányú antikapitalizmusánál objektíve nem volt haladóbb, a *suum cuique* feudális elvénél nem mutatott előbbre a helyes megoldás felé a második világháború előtt és alatt melengedett kispolgári utópiája sem. Vágyalom és a történeti fejlődés félreismerése volt az az elképzelése, hogy megteremthető demokratikusabb kapitalizmus, valamiféle irányított, szociális kapitalizmus, amely emberibb, jobb, elviselhetőbb életet teremt a tömegeknek. Ezek a reménységek és gondolatok sokban hasonlítottak a nyugaton ekkor meglehetősen elterjedt ún. harmadikutas nézetekhez, amelyek a szocializmus és a monopolkapitalizmus közötti utat keresték. A kapitalizmus védelmében iparkodtak ezek az elméletek a „szervezett”, az „irányított” kapitalizmus iránt illúziókat támasztani a tömegekben. Azt ígérték nekik, hogy az így korlátok közé szorított kapitalizmus biztosítani fogja zavartalan létüket. Ezt a gondolatmenetet fejtette ki *Wilhelm Röpke* svájci közgazdász is *Der dritte Weg* c., a 30-as évek végén napvilágot látott munkájában, amely polgári, demokratikus gondolkodású értelmiségiek körében Magyarországon is elterjedt. Szekfi nézetein Röpke könyvének hatásai ismerhetők fel. Mint a közgazdaságtanban járatlan tudóst, aki híve volt a kapitalizmusnak, illúziókba ringatták ezek a nézetek. Bármennyire is így állt a helyzet Szekfi nézeteivel, észre kell venni azt is, hogy az ő polgári-demokratikus vágyálmai kevésbé voltak jobboldaliak korábbi felfogásánál.

¹⁹³ *Szekfi Gyula*: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest, 1955) 281—290. l.

Egy azonban kiderül Szekfü — még mindig sok ellentmondással terhelt — álláspontjából. Belső és külső helyzetünket jól látta. Helyesen mérte fel a háború kilátásait is. Felismerte, hogy szükséges belső viszonyaink széleskörű demokratizálása és határozott szembefordulásunk a nációkkal. Arra, hogy a tényekből ilyen következtetéseket vonjon le nemcsak reálpolitikai szemlélete, hanem hazaszeretete, embersége is képessé tette. Így lehetővé vált az is, hogy fokozatosan le tudja küzdeni legfőbb világnézeti és osztálykorlátjait, lassanként meg tudjon szabadulni kötöttségeinek legsúlyosabb béklyóitól és legkárosabb téveszméitől. Rájött arra, hogy az adott időpont legfőbb kérdése: a hitleristákkal és magyarországi cinkosaikkal szemben a belső ellenállás csak akkor vezethet sikerre, ha az egész nép összefog. Azzal is tisztában volt, hogy csak a harc árán juthat népünk jobb, emberibb élethez, államunk — az ekkor már általa is kívánt — demokratikus szervezethez. Végérvényesen letett immár arról, hogy nemzeti létünk megóvását olyan úton keresse, amelyen nem találkozhat össze a néppel. Abban, hogy ez a minőségi változás bekövetkezhetett gondolkodásában, döntő szerepe volt annak, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front révén megismerte a Kommunisták Magyarországi Pártjának programját, közvetlenül szemügyre vehette az 1937 óta helyes népfrontpolitikát folytató kommunisták tevékenységét, életüket sem kímélő önfeláldozó munkáját. Nem sokkal azután, hogy kapcsolatba jutott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal, látható jelét is adta politikai gondolkodása minőségi változásának.

A fordulat első, nyilvánosan látható tünete a Népszava 1941 karácsonyi számában megjelent nyilatkozata volt. Ez egyúttal a Kommunisták Magyarországi Pártjának irányításával szervezett Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz való nyílt csatlakozását is jelentette és jelképezte.

„Nagy elemi csapások idején, felhőszakadás után, árvízveszedelemben senki sem tud négy fal között maradni, mindenki az utcára tódul és fölfedezi, hogy emberek közt van a helye, ő is ember, nem pedig valamely zárt életforma önkéntes rabja, mert ilyen veszedelmek idején senki sem segíthet önmagán, mindenki másokra, a többiekre van utalva. Ilyen viharban élünk ma is, s már nem arról van szó, hogy milyen négy fal közül lépünk ki és térünk vissza, hanem bizonyos lényeges dolgokban meg kell értenünk egymást, mert különben egyenként, különállva még könnyebb az elpusztulás, mintha sokan, nagyon sokan megértik egymás szavát” — írta. Szekfü nemcsak ebben az írásában hirdette a náciellenes összefogás szükségességét, hanem tetteivel is szolgálta a KMP vezette népfrontpolitikát. A Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában annak 1942. évi megalakulása óta tevékenyen részt vett. Nem mindennapi személyes bátorságáról és erkölcsi erejéről tett bizonyosságot azzal, hogy a háditörvényszék előtt tanúskodott Schönherz Zoltán mellett. A *Magyar Nemzet* főmunkatársaként pedig a maga módján szintén a hitlerellenes belső összefogás megteremtését iparkodott segíteni.

A sztálingrádi csata óta már a háború utáni új élet kérdései is foglalkoztatták. Sokat töprengett azon, hogyan is lehetne elrendezni a hitleri vereség után az idegen elnyomástól felszabadult haza viszonyait. „*Valahol utat tévesztettünk*” című cikksorozatában,¹⁹⁴ amely 1943 végétől 1944 elejéig jelent meg a *Magyar Nemzet* vasárnapi vezércikkeinek formájában, közrebocsátotta

¹⁹⁴ A cikksorozathoz a legkönnyebben *Szekfü Gyula* : Forradalom után c. könyvében (Bpest, 1947) lehet hozzájutni. Ennek elején ugyanis szó szerinti közölte a cikkek szövegét.

az új Magyarország felépítésére vonatkozó gondolatait. Ezekben a cikkekben a centralistáknak a múlt század 40-es éveiben kifejtett nézeteit választotta kiindulópontjául, hogy — a második világháború alatti sajtó- és cenzúravizonyokat figyelembe véve — így tehessen hitet az angolszász mintájú demokrácia mellett. Ebben a rendszerben vélte megtalálni a háború utáni Magyarországnak legjobban megfelelő politikai formát. Az allegorikus köntösbe burkolt program Szekfi Gyula demokratikus irányú fejlődésének újabb állomását jelentette. Már lemondott arról, hogy a szentistváni kereszténység eszméje megvédheti a tömegeket a nácizmus, a nyilasság fertőzésétől. A centralista programon keresztül emberi, demokratikus szabadságjogokat, a szabad községek emlegetése révén a földreformot és ennek eredményeként polgári jómódot élvező parasztságot követelt. Lényegében véve a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front demokratikus célkitűzéseit népszerűsítette burkolt formában, de a programot a maga polgári módján értelmezte. Reformot akart, hogy megakadályozza a forradalmat, amellyel még mindig nem tudott megbarátkozni. Maguknak a reformoknak a végrehajtását pedig végcélnak tekintette és nem a további fejlődés kezdetének, első lépcsőjének. Így azután állásfoglalása még ekkor sem maradt mentes bizonyos ellentmondásoktól. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban hajlandó volt együttműködni a kommunistákkal. A hitlerellenes küzdelemben elengedhetetlennek tartotta a munkásokkal és a paraszttal való összefogást, de úszkös romjaiból újjáéledő hazánk végleges berendezését még mindig az angolszász típusú polgári demokrácia — kapitalizmust megfélemező — kispolgári változataként képzelte el, jóllehet a sztálingrádi csata óta világosan látta, hogy Magyarországot nem az angolszász csapatok fogják felszabadítani. Polgári korlátjai mégis útját állták annak, hogy kitűnő helyzetfelismeréséből le tudja vonni a végső, logikus következtetéseket. Így azután, bár a háború utáni új rendben számításba vette a kommunisták részvételét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártokra épülő kormányban, politikai életünk jövőjének vezetőit a polgárság nem finánciókés, demokratikus gondolkodásúnak vélt részében és a vele szövetségés, valóban demokratikus értelmiségiekben képzelte megtalálni. Hasonlóan gondolkodott Bajcsy-Zsilinszky Endre és számos más, hitlerellenes, polgári-demokratikus átalakulásunkat kívánó értelmiségi is.

Hazánk felszabadítása a Vörös Hadsereg által, s az annak nyomában járó forradalmi-demokratikus megújulás, a népi forradalmi szervek létrejötte, a földosztás kezdete és egész menete, az immár legálisan működő Magyar Kommunista Párt és a kommunisták, baloldali munkások kezdeményező, vezető szerepe, a munkásosztály lendülete és önfeláldozása, a Szovjetunió sokoldalú támogatása, nem utolsósorban az, hogy — Magyarország moszkvai nagykövete-ként — személyesen megismerkedett a Szovjetunió vezetőivel, szándékaikkal, bel- és külpolitikájukkal, különösen pedig az, hogy saját szemével láthatta a szovjet nép életkörülményeit, Szekfi Gyulát végképp meggyőzték arról, hogy a történelem már elavulttá tette 1943—44. évi terveit. Már 1945 februárjában, a Pedagógus Szakszervezet budapesti szervezetének ülésén tartott előadása is mutatta politikai nézetei ilyen irányú további fejlődésének kezdeti tüneteit.

1947-ben megjelent „*Forradalom után*” c. könyvében azután részletesen kifejtette új felfogását. Megmutatta, hogy van kivezető út a régi rendszer politikai, eszmei, erkölcsi, tudományos csődjéből a régi, polgári értelmiség számára és ezen haladva megőrizheti erkölcsi, tudományos, intellektuális értékeit, részt kérhet és kaphat új országunk építéséből.

Ez az út az ő útja és — bátran hozzátehetjük — az, amelyen a felszabadulás idején a népi demokrácia mellé álló értelmiségiek ekkor már népes csoportja vele együtt már elindult.

Ennek feltétele, hogy Szekfü módjára elforduljanak a letűnt magyar uralkodó osztályok politikájától, elvessek régi, velejéig reakciós nézeteiket (forradalomellenesség, nacionalizmus és ezzel összefüggésben szovjetellenesség stb.), szakítsanak a forradalommal szemben a polgári-demokratikus reformokhoz, a nyugati demokráciákhoz fűzött illúziókkal.

„A reform embereinek nehéz napjuk van — szakadt fel kebléből a vallo-más —, amikor végre felismerik, hogy nyugodt, békés fejlődés helyett az egyetlen kivezető út a forradalom.” „Amikor tehát a polgári reform embere elveszti a békés kibontakozás utolsó reményét is, felismerve, hogy az ő szelíd, emberies expediensei képtelenek a dolgokat rendezni . . ., hogy immár csak teljesen új, forradalmi rendezés jöhet, az a nap . . . keserű nap, de elkerülhetetlen”¹⁹⁵ számolt le — meghajolva a történeti valóság ereje előtt — nemcsak a széchenyies, konzervatív-keresztény reformpolitikához, de a centralisták elképzeléseinek korszerűsített változatához fűzött ábrándjaival is. Még ekkor is sajnálta, hogy 1945-ben nem léphettünk a reform útjára, de most már képes volt észrevenni, hogy történeti fejlődésünk sajátosságai is az álmok országába utasították a viszonyaink reformista átalakításához fűzött reménységeket. „Ha nem esnek ki lényeges európai korszakok történetünkéből, mi is a reform nyugodtabb útján haladhattunk volna.”¹⁹⁶ A nyugati mintájú demokrácia, amely ott a maga idején „nagy munkálója és elősegítője volt a nemzetek haladásának”, kimaradt, hiányzik történelmünkéből.¹⁹⁷ És mivel kimaradt, elmaradt a reform is. „Reform híján jött a forradalom, melynek sodrában élünk és amelynek hatása alatt kell kialakítanunk életünk új formáit.”¹⁹⁸

Szekfü arra is megadta a feleletet, milyennek képzei el az új formát. Előbb azonban kíméletlenül végzett a maga korábbi és a nyugati polgári-demokratikus rendszer iránt táplált, a történeti fejlődés által csődbe juttatott ábrándjaival, amelyek másokban még továbbra is elevenen éltek. Visszapillantott a 100 év előtti időkre és rámutatott arra: a 48 előtti évtizedek minden „jobb magyarjának”, Kölcseytől Széchenyiig és Deákiig, Eötvöstől Kossuthig vágya: az „amerikai—angol—francia humanista demokrácia” túlhaladott elképzelés. Kétkedik abban — írta —, hogy akik 1945 után a 48 előtti nagy reformerek leszármazóinak mondják magukat és erre hivatkozva nyugati polgári államberendezést követelnek, igazi szellemi utódai a Deákoknak, Eötvösöknek, Kossuthoknak. Nem hiszi, hogy azok viszont a hagyományok árulói, akik józanul mérlegelik helyzetünket és úgy látják, hogy „amit egy évszázadon át nem sikerült a magyarságnak megvalósítani, a nyugati demokrácia szellemiségét és intézményeit, azt éppen mi tudnók ebbe az elpusztult magyar életbe átültetni.”¹⁹⁹ Nyomatékosan hangsúlyozta: „amit 100 esztendőn át nem tudunk s vezető osztályunk nem is akart megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé”. A nyugati demokrácia kiesett fejlődésünkéből és „soha nem tudott igaz mivoltában meggyökerezni nálunk”.²⁰⁰ A nyu-

¹⁹⁵ Uo. 79. 1.

¹⁹⁶ Uo. 201. 1.

¹⁹⁷ Uo. 8. 1.

¹⁹⁸ Uo. 201. 1.

¹⁹⁹ Uo. 7. 1.

²⁰⁰ Uo. 8. 1.

gati demokrácia hívei — írta — idealizálják ezt az állapotot és normának tekintik, holott a valóságban ez a norma nem is létezik. Nincs igazuk azoknak, akik a Szovjetuniótól és csak tőle kérik számon azt az eszményi polgári demokráciát és polgári szabadságot, „mely csak könyvekben létezik, mint tudósok posztulátuma!”²⁰¹ Legkevesbé nekünk magyaroknak van erkölcsi jogosultságunk a demokrácia követelésére a Szovjetuniótól, amikor nálunk a dualizmus öt év-tizede és a Horthy-korszak huszonöt éve alatt összesen egyszer bukott meg a kormányválasztások eredményeképpen. Hetvenöt esztendő pergett le az idő rokkáján és egyszer sem volt olyan kormánya az országnak, amely megfelelt volna a többség akaratának. Mindvégig négy-ötszáz ember kormányozta az országot. Ilyen múlttal a hátunk mögött „kissé furcsának látszik demokráciát és szabadságot keresgélünk, ha szemünket a Szovjetunióra fordítjuk! És ezt a meggondolást alkalmazhatjuk szinte mindegyik európai országra.”²⁰²

De ha nem nyugati típusú demokrácia, akkor mi legyen a magyar állam új szervezeti formája? Szekfü erre is határozott választ adott. Követnünk kell a száz esztendő előtti magyarok eljárását. A méltán nagynevű elődök az ő korukban a leghaladóbb államberendezést, az amerikai demokráciát tanulmányozták, majd utána megvizsgálták, hogyan alkalmazhatják ezt a mi viszonyainkra. Ma is ez az egyetlen út, „nem sandítani egyre a nyugati berendezések felé, hanem ezt a keleti életet önmagában, mint a saját nép felemelésére irányuló munkát tekinteni.”²⁰³ A mi korunkban a legújabb, legkorszerűbb államberendezés a Szovjetunióban van. Az ott megvalósult új típusú demokrácia, a proletár-demokrácia lényege, hogy megtagadja a szabadságot a gazdagoktól és a vagyontalanok felemelésével megkísérli a gazdasági egyenlőség megvalósítását. Ennek az államnak vezetői a népért dolgoznak. Azért szenvedtek a cári időkben, azért nélkülöztek, hogy jobb sorsa legyen népüknek.²⁰⁴ A szovjet vezetők „nem mondhatnak le a hatalom jelen formájáról, ha van lelkiismeretük és szeretik népüket”.²⁰⁵ Mert ez a hatalom a népért van és a népjólét boldogulását szolgálja, míg a „nyugati demokrácia térhódítása a mai helyzetben kétségtelenül politikai anarchiát, új és vad kizsákmányolás mellett éhínséget és a birodalom szétesését, minden harcát mindenki ellen jelentené”.²⁰⁶

És Szekfü Gyulában, a hazáját szerető, néphez hű értelmiségiben megvolt a bátorság ahhoz, hogy a történelmi tények hatására levonja fejtegetéséből a végső következtetést a mi számunkra is. Ő, aki mindenekelőtt azért volt hálás a Szovjetuniónak, mert megadta államunk újjáépítésének lehetőségeit és „rettenetes anyagi és véráldozatot hozott, amikor a Hitlertől megparancsolt és Szálasiéktól vállalt magyarországi csatát megvívta és megnyerte”,²⁰⁷ nem késett népének figyelmébe ajánlani azokat a tanulságokat is, amelyeket a Szovjetunióban való tartózkodásának eredményeként vont le, és amelyekért ugyancsak hálát érzett. Nem habozott kimondani, hogy forradalmunk eredetét és erőit számbavéve az új magyar élet formái „erősen el fognak térni a nyugatiaktól és inkább azokhoz fognak hasonlítani, melyek szomszédainknál valósulnak meg . . . a Szovjetunió közelségében. A földosztás, a nagyüzemek államo-

²⁰¹ Uo. 128. l.

²⁰² Uo.

²⁰³ Uo. 129. l.

²⁰⁴ Uo. 130—132. l.

²⁰⁵ Uo. 132. l.

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Uo. 80. l.

sítása, a társadalomnak az egyenlősítés felé haladása már eddig is mutatják az új formákat.”²⁰⁸ Nem lehet többé szó gazdaság, politika, nevelés régi módszereiről. A politikai szabadság és a parlament fogalmát is új tartalommal kell megtölteni, mert fontos, hogy „a társadalmi igazságosságnak megfelelően felemelkedjék azok életszínvonala, akik alul voltak és mindig alul maradtak”²⁰⁹ Az a lényeges, hogy „senkise zavarja felelőtlen módon az országnak szociálisabb szellemű rekonstrukcióját, mint amilyen azelőtt volt”.²¹⁰ „... azt hiszem, hogy erre a felépítésre az ország népe összehozható lenne”... vélekedett Szekfü Gyula, aki immár megtalálta útját a néphez és a nép oldalán. Ennek a révén megszabadult pesszimizmusától is: 1945 óta bizakodva tekintett jövőnk felé.

Pedig Szekfü Gyula nem lett kommunistává. Polgár és hívő katolikus maradt haláláig. Eseménye haláláig 1945—48 közötti állapotunk, a munkásparaszti demokratikus diktatúra és a koalíciós kormányzás volt. Helyeselte a proletárdiktatúrát a Szovjetunió számára, de nem kívánta nekünk és örült annak, hogy a szovjet kormány sem erőszakolja ránk ezt a rendszert és nálunk többpártrendszer létezhet. Nem értette meg, hogy forradalmi fejlődésünk útja azonos azzal, amelyen a Szovjetunió már jócskán előrehaladt és amelyre a szomszédos népi demokráciákkal körülbelül egyidőben mi is ráléphetünk. A tények azonban megértették vele: nemzeti megújulásunkat, népünk jobb jövőjét csak a munkásosztály vezette tömegek forradalmi mozgalmától várhatja és csakis a lenini elvekre épülő, a népet szolgáló új típusú demokráciában. És ezen jól lemérhető Szekfü Gyula politikai haladása.

A proletárnemzetköziség elvét a kis és nagy népek egyenjogúságáról vallott marxi—lenini nézetek jelentőségét nem tudta megérteni, gyakorlati alkalmazásuk tényeit nem ismerte fel. Azt azonban nagyon is jól megértette és tapasztalatai nyomán meggyőződésévé is érett, hogy a Szovjetunió nem fenyegeti létünket, sőt biztosítja fennmaradásunkat. A Szovjetunióban ennek ellenére haláláig nem tudott mást látni barátságos nagyhatalomnál, amellyel — mivel szomszédunk — érdekünk a jó viszonyt ápolni annál is inkább, mert szárnyai alá húzódva, bár tőle függő helyzetben, fenn tarthatjuk magunkat.²¹¹ A rankei koncepciótól, szemléletmódtól tehát sohasem tudott megszabadulni. De hiszen polgári történész volt, és csak polgári módra tudta megközelíteni és megérteni a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatainkat is. Ezt a viszonyt azonban kedvezően értékelte, mert hasznosnak tartotta számunkra. És ez a lényeges.

Végül, de nem utolsósorban bátran szembenézett a maga korábbi nacionalista, antiszemita nézeteivel is és kegyetlen önbírálattal leküzdötte őket. Nacionalizmustól jócskán átitatott közvéleményünknek, de önmagának is fejére olvasta a kétértizedes revíziós propaganda „alapvető tévedéseit”, ti. azt, hogy „arról a régi Nagy-Magyarországról beszélt, amelyben nem voltak nemzetiségek, melyben minden magyar volt, a mienk, s melyet mi joggal kormányoztunk, ezer esztendőn keresztül... Még mindig a földet néztük, s nem az embert, aki rajta él, megműveli s ennél fogva ő az igazi tulajdonosa, nem pedig a fehér ló nyomán Budapestről lejött vendégek. Az 'integritást' kerestük, a haza bérceit, folyóit és kastélyait, s elnéztünk a hozzánk visszakérült embe-

²⁰⁸ Uo. 201. l.

²⁰⁹ Uo. 202. l.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ A Szovjetunióhoz fűződő jóviszony reálpolitikai szükségességéről és e kapcsolatok természetéről. Uo. 119—122. l.

rek, nemzetiségek feje fölött.”²¹² A két bécsi döntéssel „az Uristen próba elé állított minket” és mi „a próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét cselekedve annak, amit kellett és illett volna. Mentség gyanánt, magunk előtt, felhozhatnók, hogy nem az egész magyarság követte el mindezt, hanem csak egy kormány és vezetőréteg . . . Ez igaz s tényleg tőlünk független szerencsétlenség volt, hogy a próba elé akkor kerültünk, amikor az országot oly alacsony intelligenciájú és erkölcsű réteg képviselte . . . Ez mind igaz. De a tényen nem változtat: Magyarország kormányáért a történet és az ügyben érdekelt szomszéd népeink előtt az egész ország felelős. A próbán mindnyájan elbuktunk, nemcsak a kormányok, melyek nevünkben helyettünk cselekedtek.”²¹³ „Ezek után pedig egyszersmindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának. Erkölcsi alapunkat veszítettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzeti kisebbségekkel.”²¹⁴

A történelmi események hatására Szekfű Gyula meggyőződött arról, hogy vissza kell vonnia sokévtizedes munkásságának alaptételeit. A maga polgári módján ugyan, de gyökeresen meg kell változtatnia történelemszemléletét, politikai nézeteit. És Szekfű Gyula képes volt erre a nagy erkölcsi erőfeszítést igénylő feladatra, mert megértette, hogy a hazáját, népét szerető értelmiséginek a munkásosztály hatalmát biztosító államrendszer mellett van a helye, minthogy ez a rendszer jobb életet hoz a népnek és képes megvédeni azt minden külső veszélytől. Ezt a felismerését igazolják 1947-ben leírt szavai is: „Magyarország a forradalom mai, munkás és parasztvezetésű formájában a függő kérdések elintézése után, gazdagabb és boldogabb ország lehet, mint bármikor előbb.”²¹⁵

MÉREI GYULA

К КРИТИКЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЬЮЛЫ СЕКФЮ

Резюме

Введение статьи кратко познакомит с методом преподавания и воспитания Дьюлы Секфю, с его гуманной заботой о его бывших учениках, потом оно дает обзор о методе германской идейной истории и таким образом оно при помощи сравнения охарактеризует метод Дьюлы Секфю — историка, следовавшего методу идейной истории, оно раскрывает искажения исторического процесса, вытекающие из применения этого метода. Оно освещает и то, что исторические сочинения, считавшиеся самым Дьюлой Секфю объективными представляют собой буржуазный объективизм и таким образом вполне партийные исторические сочинения. Следующая часть показывает важнейшие этапы деятельности Дьюлы Секфю, — историка. Представляющая костяк статьи часть на основе широкого материала доказательств анализирует главные характеристические черты сочинений, написанных в 1916/33 гг. Центр тяжести статьи был перенесен на этот период именно потому что тогда были созданы главные сочинения Секфю и потому что ошибочные взгляды этих сочинений оказывают влияние даже и сегодня на историков — исследователей и на довольно значительную часть преподавателей средних и начальных школ. Автор считает характеристическими для сочинений Секфю, созданных в 1916/33 гг. следующие главные черты: антиреволюционность, национализм, политическая руководящая роль элиты интеллигенции, наконец его пессимизм. Он подробно анализирует, каким образом антиреволюционность и национализм искажают изображение Сечены, Кошута, Петефи, Ади, каким образом они принуждают его изменить действительность, фактически, впрочем, осознанную, умалчивать факты, противоречащие концепции, самовольно истолковать события и т. п. Автор

²¹² Уо. 66—67. 1.

²¹³ Уо. 68—69. 1.

²¹⁴ Уо. 69. 1.

²¹⁵ Уо. 202. 1.

в ряде случаев сопоставляет утверждения деятелей официальной культурной политики режима Хорти, Куно Клебельсберга, Дьюлы Корниша и сочинений Секфю, доказывая таким образом, что выдающийся венгерский историк верно служил господствующим классам периода контрреволюции Хорти. Автор проливает яркий свет на антисоветское и направленное против соседних народов империалистическое, реваншистское идеологическое содержание сочинений Секфю. Из этих двух моментов выводит автор концепцию Секфю о руководящей политической роли образованной интеллигенции, которую согласно его концепции желательно было обновить в разные времена из сыновей разных классов и слоев, и автор показывает ее крах, в чем заключается также источник пессимизма Секфю. Заключительная часть статьи показывает медленную, постепенную демократизацию взглядов Дьюлы Секфю в свете его важнейших сочинений, написанных с 1933 г. до его смерти. В то же время она нарисовывает путь озабоченных о родине, о народе интеллигентов, ведущий от поддержки режима Хорти во время после захвата власти германским фашизмом через антифашистский, демократический фронт независимости к позиции на стороне народной демократии, на стороне освободившегося народа.

Д-р. МЕРЕИ

CONTRIBUTIONS A LA CRITIQUE DE LA CONCEPTION HISTORIQUE DE GYULA SZEKFÜ

Résumé

L'introduction de l'étude donne un bref aperçu sur la méthode didactique et pédagogique de Gyula Szekfű, sur son attitude humaine témoignée envers ses étudiants ayant terminé leurs études, puis il présente une vue d'ensemble sur les méthodes de l'histoire des idées allemande et, en comparaison avec celles-ci, il caractérise la méthode de l'histoire des idées appliquée par Gyula Szekfű: il met en relief les déformations qui découlent de l'application de cette méthode au processus historique. Il souligne, en même temps, que l'historiographie de Gyula Szekfű, estimée par lui objective, n'est autre qu'un objectivisme bourgeois, par conséquent, une historiographie nettement partielle. Dans la suite l'auteur de l'étude rend compte des stations plus importantes marquées par l'historiographie de Gyula Szekfű. La partie qui constitue l'axe de l'étude, analyse — sur la base d'une matière probante d'une grande envergure — les principaux traits qui caractérisent les ouvrages publiés pendant les années 1916/1933, période, où prirent naissance les principaux ouvrages de Gyula Szekfű, dont la conception erronée exerce, encore de nos jours, leur effet sur les historiens chercheurs et sur la plupart des professeurs de lycée et des instituteurs des écoles primaires. De l'avis de l'auteur les principales caractéristiques des ouvrages de Gyula Szekfű, parus pendant la période en question, sont les suivantes: sentiments antirévolutionnaires, nationalisme, rôle dirigeant des intellectuels d'élite et finalement son pessimisme. Il analyse, par le détail comment ses sentiments antirévolutionnaires et son nationalisme déformaient la représentation d'István Széchenyi, de Lajos Kossuth, de Sándor Petőfi, d'Endre Ady, comment le contraignaient à changer la réalité, discernée à la lumière des faits concrets, à passer sous silence les faits contradictoires à cette conception, à expliquer arbitrairement les événements, etc. L'auteur compare, sous maints points, les affirmations trouvées dans les ouvrages de Kuno Klebelsberg, de Gyula Kornis et de Gyula Szekfű, animateurs culturels officiels du régime de Horthy, en prouvant par cela que l'éminent historien hongrois était le fidèle serviteur des classes dominantes du régime contre-révolutionnaire. Il met sous son vrai jour l'idéologie impérialiste et revanchiste des œuvres de Szekfű, idéologie dirigée contre l'Union Soviétique et les peuples limitrophes. C'est de ces deux principaux éléments que l'auteur déduit la conception de Szekfű concernant le rôle politique dirigeant des intellectuels érudits à recruter, dans les différentes périodes, parmi les rangs des différentes classes et couches sociales, conception dont l'auteur présente l'échec, source du pessimisme de Szekfű. La partie finale de l'étude montre la démocratisation lente et graduelle des conceptions de Szekfű à la lumière des ouvrages parus après 1933 jusqu'à sa mort. En même temps, il esquisse la voie des intellectuels soucieux du sort de la patrie et du peuple, voie qui les conduisit, de l'appui du régime de Horthy, dans les temps succédant à l'arrivée au pouvoir du fascisme allemand, à travers le front d'indépendance antifasciste et démocratique jusqu'à prendre position pour la démocratie populaire et à se ranger au côté du peuple libéré.

GY. MÉREI